

מאתיים וחמישים שנות עברית חדשה

עורך

חיים א' כהן

האקדמיה ללשון העברית

תוכן העניינים

ה	עם הספר
ט	דברי מבוא
העברית החדשה בראשיתה ובהתגבשותה	
3	עוזי אורנן מתי נולדה העברית החדשה?
17	משה אזר "לשון עתיקה במציאות חדשה" – בחינה מחודשת
33	חיים א' כהן קביעות תקן בלשון – חדשים גם ישנים
55	מרדכי מישור מאה שנה לכתיב ה"יליני"
לשונות סופרים	
ברכה דלמצקי-	
פישלר	
65	שלושה מטביעין זה על גב זה: בין מובאה לבכואה בלשון מאפו, מנדלי והזוז
105	יוחנן ברויאר חילופי סגנון בכתיבתו של עגנון על פי "תמול שלשום"
מציאות לשונית – עבר והווה	
143	יעל רשף המשכיות מול שינוי בהתגבשותה של העברית הבינונית: עיון במצבה של מערכת הפועל בראשית תקופת המנדט
אורה (רודריג)	
177	שורצולד התפתחויות מורפולוגיות בעברית סמני השיח בעברית של ימינו – מבט סינכרוני
211	זהר לבנת ודיאכרוני
אסתר ברוכובסקי-	
229	בר אבא תיאור העברית המדוברת – הרהורים, שאלות והצעות

חילופי סגנון בכתיבתו של עגנון על פי "תמול שלשום"

יוחנן ברויאר

פתיחה

במאמרו "בין ספרות מופת לדקדוק נורמטיבי"¹ דן משה גושן-גוטשטיין בכמה שאלות שנסתפקו בהן בעלי הנורמה, ואשר מכתבתו של עגנון אפשר ללמוד איך חשב להכריע בהן. הדוגמה שפתח בה הייתה שאלת צירוף שני נסמכים לסומך אחד. ממנהגו של עגנון העלה גושן-גוטשטיין כלל, ויש רושם שהוא אף נוטה לקבלו: "בולטת אצלו עובדה אחת: חיבור שני נסמכים מותר, אם הם דמויי ענין ודמויי צורה – ומקרים של נסמך-הרבים במיוחד במשמע". ואלו הצירופים שהביא להדגמה:

חכמי ורבני צפת (אלו ואלו, עמ' תמז); חכמי ורבני ירושלים (תמול שלשום, עמ' 522); חכמי וטובי ירושלים (שם, עמ' 197); גאוני וצדיקי העיר (שם, עמ' 545); גאוני ורבני האשכנזים;² בכתב ובלשון אשכנז (סמוך ונראה, עמ' 9).

המעין ברשימת הצירופים יראה מיד שהניסוח "דמויי ענין ודמויי צורה" יש בו משום הכללת יתר גם לאחר ההגבלה ל"נסמך-הרבים", שהרי בכל המקרים למעט אחד מדובר בקבוצת אנשים מסוימת מאוד, ואם נבוא לאמץ את מנהגו של עגנון כדיוקו ניאלץ להגביל את המבנה לצירוף המתאר רבנים.³ מובן שכלל זה מוזר במקצת, אך תיאור חילופי הסגנון ביצירתו של עגנון יוציא אותו מזרותו.

* גב' ברכה דלמצקי-פישלר וד"ר חיים א' כהן קראו נוסח קודם של המאמר, ואני מודה להם ביותר על עזרתם הרבה. אני מודה גם למערכת המילון ההיסטורי הנערך באקדמיה ללשון העברית על הרשות להשתמש במאגרי העברית החדשה. כתבי עגנון מובאים לפי מהדורה זו: כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, ירושלים-תל-אביב תשכ"ז.

1. לעגנון שי, עמ' 63-75. המבנה הנוצר בסמוך נידון שם בעמ' 66-67.
2. זו כותרת הסעיף בראש עמ' 66 ללא מראה מקום, והוא בתמול שלשום, עמ' 462.
3. הצירוף היחיד שאינו מתאר רבנים עוסק ברבנית, אשתו של רב העיר: "ואשתו של ר' שלמה

אף על פי שסגנונו של עגנון נראה אחיד, לאמתו של דבר הוא מתחלף לעתים קרובות, ואחת הסיבות העיקריות לכך היא התאמתו לדמות המתוארת. תופעה זו רגילה בספרות, אך דומה שאצל עגנון היא בולטת במיוחד, משום שסגנונו הרגיל מעוצב, מלוטש ומוקפד ביותר. בדרך כלל הוא כובל את עצמו לרובד לשוני אחיד הדומה ללשון המשנה, וכל מעבר לסגנון אחר בולט מאוד. המקום המרכזי שהתופעה תופסת אצלו זוקק הדגמה וגם עיון בכמה נקודות העולות ממנה.⁴ במאמר זה אדגים כמה טיפוסים אופייניים של התופעה ואדון במקומה החשוב בכתיבתו של עגנון.⁵ הסגנון השונה מסגנונו הרגיל של עגנון ייקרא להלן "הסגנון המאופיין".⁶

היתה בקיאה בכתב ובלשון אשכנזי. אך נראה שכאן לא זו הסיבה, שכן צירוף כזה מופיע עוד, כפי שהעירני ד"ר חיים כהן: "כתב ולשון פוליש" (האש והעצים, עמ' קעה); "כתב ולשון אשכנזי" (שם, עמ' קצח); "כתב ולשון העמים" (הכנסת כלה, עמ' עג). וראה גם מנצור, עיונים, עמ' 236; לדעתו צירוף זה מושפע מן הביטוי "וללמדס ספר ולשון כשדים" (דניאל א, ד), אף שבפסוק ספר אינו נסמך כנראה. מנצור הוסיף עוד כמה צירופים דומים הכוללים רבנים ועוד שניים שאינם כוללים רבנים ומופיעים פעם אחת כל אחד. מן התפוצה ברור שהצירוף הכולל רבנים דווקא חביב ביותר על עגנון ואילו צירופים אחרים נדירים אצלו. גם לפי ממצאיה של גב' ברכה דלמצקי-פישר, שעסקה בנושא זה, כך הן רוב הדוגמות, וצירופים אחרים עגנון נוטה למעטם ולשנותם עם השנים. והרי שתי דוגמות: צוקי וסלעי ההרים (והיה העקוב למישור, יפו תרע"ב, עמ' 35) < סלעי ההרים (אלו ואלו, עמ' צו); טרדת וטרחת הזמן (והיה העקוב למישור, יפו תרע"ב, עמ' 28) < טרדת טרחת הזמן (אלו ואלו, עמ' פט).

4. לא מצאתי תיאור שיטתי של התופעה, אך היא נזכרת בספרות המחקר אגב דיונים אחרים; ראה למשל מנצור, עיונים, עמ' 36, 89, 90-91, 155 (הערה 12), 244-246; קדרי, סגנון, עמ' 37.

5. הדוגמות לקוחות מ"תמול שלשום" אם לא צוין אחרת.

6. יידונו רק סטיות מסגנונו של עגנון הנובעות מהתאמה לדמות המתוארת. יש שהמספר עובר לסגנון של ספרות מסוג מיוחד, כגון ספרות היסטורית, קבלית וכדומה, ללא קשר לדמות מסוימת הנזכרת בעלילה. לדוגמה: "ככל הערים הגדולות שנבנו בימי קדם ראתה יפו חליפות ותמורות. עמים רבים נלחמו בשעריה, אלו קירקרו את יסודותיה ואלו בנו אותה על תלה. מצרים משלה בה ראשונה, אחריה אשור ובבל. פלשתים ישבו בה, ועמים אחרים קיננו בחומותיה, עד שנטל אותה הקדוש ברוך הוא מידיהם ונתנה לנו בני אברהם אוהבו זרע יצחק יחידו עדת יעקב בנו בכורו" (עמ' 98); וראה גם עמ' 13-14. בסטיות כאלה לא אדון כאן. כמו כן לא אדון בסטיות לשוניות הנובעות מרימוז למקורות ספרותיים קלאסיים. הדבר נידון במקומות אחדים בחקר עגנון; יש בו חשיבות רבה להבנת הסיפור והוא זוקק עיון בפני עצמו. אסתפק בדוגמה קצרה אחת: "שכב יצחק על מטתו וקרא את שמע ובירך ברכת המפיל, כדרך שנוהג לפעמים. נפלה תנומה על עפעפיו, ולא הבהילוהו חלומות רעים, ולא חלומות שדומים שהם טובים ואינם טובים" (עמ' 458). החלק המודגש לקוח מנוסח ברכת המפיל: "המפיל חבלי שנה על עיני ותנומה על עפעפי [...] ואל יבהלוני רעיוני וחלומות רעים". הסגנון המאופיין כאן בא כדי לרמז לברכה וכדי לומר שהתפילה נתקיימה.

דיבור ישיר ודיבור עקיף

בדיבור הישיר הסגנון המאופיין נפוץ. להלן דוגמות אחדות שסגנון משקף את לשון הדמות ולא את לשונו השגורה של המספר.⁷ הדוגמות מייצגות משלב גבוה (1), משלב דיבורי (2), ייחוד של מבטא (3), ליקוי דיבור (4) ושפה זרה (5):

1. כינס גורדון את זקנו לתוך כפו ואמר, הבין כל אוכל את לב צעירינו (עמ' 403).
2. אמרה היא, אהובי, נלך לקהירא ונעשה חיים (עמ' 425).
3. השיב שמאי ואמר, רוצה אני שתהא זשלדי זשלאטי זשוגתך עזשר כנגדך (עמ' 409).⁸
4. תופס גמגמן חיגר בשולי בגדיך ומהדס כנגדך ומגמגם ואומר, ק־ק־נ־נה ל־לך ק־ק־י־נה לתש־עה־עה בבב־אב (עמ' 505).
5. ברנר עמד ממקומו ואמר, קינדרלייך מ'דארף געה"ן אהיי"ם (עמ' 411); ניענעה לו הרבנית באצבעה ואמרה, נו נו מיסטר (עמ' 427).

במקרה שלהלן מדובר בשינוי צורה קל:

שאל יצחק בהכנעה מעושה, מותר לי לשבת? [...] נטל לו כסא לישב (עמ' 142).

בלשון המספר הצורה היא לישב על דרך לשון חז"ל, כרגיל בלשונו של עגנון, ואילו בלשונו של יצחק באה הצורה המקראית לשבת הנוהגת בלשון הדיבור.⁹ שינוי זה בולט משום הסמיכות וההקבלה שבין הצורות, וניכר שעגנון שוקד לשקף את לשון דמויותיו גם בפרטי דקדוק קלים כגון אלו. גם הדיבור העקיף מחקה פעמים רבות את לשון הדובר, כגון בדוגמה זו, המתארת את פגישתו הראשונה של זקן אחד עם יצחק:

הבין מדעתו שאותו בחור הוא מכת הציונים שמבקשים להפקיע את הארץ מקדושתה ולעשותה כשאר כל הארצות (עמ' 32).

7. כמה דוגמות לדיבור ישיר בסגנון הדובר הובאו אצל ערפלי, רב־רומאן, עמ' 309–310.
 8. על כתיב זש במקום ז' ראה מנצור, עיונים, עמ' 33.
 9. בעמוד שלאחריו נאמר "אמרה סוניה, הלוא רצית לישב", בלשון הרגילה אצל עגנון ולא בלשון הדיבור. דבר זה עולה בקנה אחד עם שיטתו, שחיקוי הדיבור בא רק לפרקים; ראה להלן.

הביטוי המודגש משקף את הרהורי הזקן ואת תפיסת עולמו ולא את לשון המספר.¹⁰
בדוגמות שלהלן הסגנון מחקה דיבור של נכרים:

חזרו ותבעו עוד. לסוף בקשו בקשיש (עמ' 40; על סבלים ערבים).¹¹
ואף אימת ערביים לא היתה עליו, שכבר למדו הערביים שלא כל יהודי הוא
ולאד אלמות (עמ' 168).
שכיון ששמע שהוא נוסע לפלסטינא, התחיל מספר בגנות יושביה הערביים
(עמ' 36; על ספן נכרי).
ר' חיים יעקב לא נח עד שהביא את משפטם לפני שרים גדולים [...] באותם
הימים אבד תינוק ישמעעאלי. באו והעידו שאותו יהודי יאקוב גנב את התינוק
ושחטו (עמ' 525).

ואילו מובאה זו מדגימה מליצות הרגילות בעיתוני הימים ההם ולא בכתיבתו של
עגנון:

כמה שנים קודם לכן הודיעו העתונים שאכרי מחניים נתונים בצרה וצוקה
ואסף יצחק לטובתם עשרה כתרים (עמ' 19).

מבע משולב

במסגרת הצגה של דיבור (ישיר או עקיף) הסגנון המאופיין צפוי ומתבקש. אך
הסגנון המאופיין המשקף את דברי הדמות מופיע גם במסגרת דברי המספר, ובמקרה
זה הוא מציין מבע משולב.

תופעת המבע המשולב מתוארת במחקר הספרות כבר עשרות שנים. במבע
המשולב הדובר הרשמי הוא המספר, אבל מבעד ללשונו ניתן להאזין לקול הדמות
המתוארת. התנאי הראשון בהגדרת המבע המשולב הוא שיהיו הדברים מוצגים
כאילו הם דברי המספר. קולה של הדמות הנלווה אליהם ניכר בכמה דרכים, ובראש
ובראשונה בכך שזווית הראייה הופכת להיות זווית הראייה של הדמות. אחד מסימני
ההיכר לקול הדמות הוא הסגנון. קווי לשון המאופיינים דיבור, ובעיקר את צורת
הדיבור האופיינית לדמות, מסמנים מבע משולב. כאמור, מדובר לא בדיבור ישיר

10. גם הביטוי "אותו בחור" לקוח ממחשבתו של הזקן הפוגש כאן ביצחק לראשונה ואינו חלק
מלשון המספר, שהרי יצחק הוא הדמות המרכזית בעלילה וכבר נזכר בשמו פעמים רבות, אלא
שהוסב מדיבור ישיר לדיבור עקיף על ידי המרת "בחור זה" שבמקור ב"אותו בחור". אך ביטוי
זה אינו בסגנון מאופיין.

11. בדוגמה זו יש כמובן גם משחק מילים בין בקשו לבקשיש.

ולא בדיבור עקיף, אלא בלשון המספר שאינה מדווחת במפורש על דיבור כלל אלא שהיא משובצת בסימנים אופייניים ללשון הדמות, שהיו מופיעים בדבריה אילו ניסחה אותם בעצמה.¹² בדרך כלל המבע המשולב הוא גלגול של דיבור מסוים הקיים בכוח, ולפעמים אף אפשר לשחזרו בקירוב, אלא שדיבור זה לא הובא כלשונו ורק יסודות אחדים ממנו חדרו אל דברי המספר.¹³ המבע המשולב רגיל אצל עגנון, ופעמים רבות הסגנון הוא המסמן אותו. לדוגמה:

סוניה אינה קוראת בעתונים. עד שהעתונים מגיעים לארץ כבר נתיישנו ודבריהם דברי היסטוריא. והיא אינה אוהבת היסטוריא, אבל אוהבת את הביבליא (עמ' 102).

הדובר הוא המספר, אך המילה ביבליא אינה שייכת לאוצר לשונו, ומכאן שנשאלה מדברי סוניה. לפי הסגנון אפוא לפנינו מבע משולב, ומשמעות הדברים היא 'סוניה אומרת: אני אוהבת את הביבליא'. וכיוצא בדבר בדוגמות האלה:

וקונטריסים חדשים עם חרמים ישנים על בתי הספר שקורין שקאל"ס נדפסים והולכים (עמ' 558).

הביטוי המודגש לקוח מסגנון קונטרסי החרמים.

אבל יש ערים אפילו בגליציא שחיבת אהבה שרויה עליהן, כגון פשמישל, מפני שסידור תפילתן שהיית מתפלל בו בילדותך נדפס בק"ק פשמישל (עמ' 18).

12. בדרך כלל מקובל שהמבע המשולב נתון בתווך בין הדיבור הישיר לדיבור העקיף, שהרי הוא מנוסח כדיבור ישיר (של המספר) אך לאמתו של דבר הוא מוסר דיבור של אחר. אך לעניין המתואר כאן חשובה הבחנתו של גולומב (המבע המשולב, עמ' 252), שמבחינה ספרותית הדיבור הישיר והדיבור העקיף עומדים יחד כנגד המבע המשולב, שכן בדיבור הישיר והעקיף יש הצגה מפורשת של דברי הדמות ואילו במבע המשולב אין הצגה כזו. מאותה סיבה גם לעניין הסגנון המאופיין יש קרבה בין הדיבור הישיר לעקיף, שכן בשניהם נתפרש שהובאו דברי הדמות ולכן הסגנון המאופיין צפוי בהם יותר, ואילו במבע המשולב לא נתפרש שהובאו דברי הדמות, ולכן הסגנון המאופיין צפוי פחות.

13. להגדרת המבע המשולב וציון לספרות קודמת ראה אבן, הדיבור הסמוי; דורון, סמנטיקת המצבים; ערפלי, רב-רומאן, עמ' 285–286; ש' רמון-קין, הפואטיקה של הסיפורת בימינו, תל-אביב 1989, עמ' 107–111. ועל תופעה זו אצל עגנון ראה בורר, היבטים לשוניים; גולומב, המבע המשולב. למבע המשולב ב"תמול שלשום" הקדיש ערפלי את הפרק החמישי בספרו (עמ' 268–318), והביא לכך דוגמות רבות, אך לסגנון המאופיין הביא רק דוגמות אחדות.

העיר פשמישל נזכרת פעמיים, ובפעם השנייה נוסף לפניה ק"ק, משום שהביטוי "נדפס בק"ק פשמישל" נלקח כולו כמות שהוא משער הסידור הנדפס ומאפיין את הסגנון הנהוג בדפוסים כאלו.

וכל המקדיש בית בירושלים קובע לו אבן זכרון, לתת לו יד ושם טוב בחומותיה, וכותב את שמו וצדקת פזרונו זכרון עולם לדור אחרון (עמ' 272).

הביטויים המודגשים מאפיינים אבני זיכרון ואינם רגילים אצל המספר. יושם אל לב שהסגנון המאופיין כאן בא לצד הפועל כותב המכוון ליצירת טקסט, אך לפעמים הוא בא שלא לצד פועל כזה, ובמקרה כזה הוא עשוי גם להבהיר שהכוונה ליצירת טקסט: "וכשראה מר אהרליך טבלאות קבועות בכתלי בית החולים, ועל כל טבלא וטבלא חקוק שם של נדיב שנתנדב מעות לבנין הבית או לכלכל את חוליו, נתן אף הוא את נדבתו כדי פרנסת מטה, לעילוי נשמת אשתו, זכרון תמיד לפני ה' בירושלים" (עד הנה, עמ' רסד). אף המילים המודגשות כאן לקוחות מאבן זיכרון. ואמנם לא נאמר בפירוש שגם מר אהרליך קבע טבלה בכותל בית החולים, אך הדבר יכול להילמד מן הסגנון המאופיין הלקוח מאותה טבלה.

לפעמים הסגנון המאופיין מוסווה יותר, כגון בדוגמה זו, שמסופר בה על אביו של יצחק המבקש לגמול את בנו מן הציונות:

ביקש אביו למלטו מהבליו והושיבו בחנות, כדי שיתעסק בפרקמטיא בשביל שיהא אדם, כיון שנכנס לחנות מיד עשתה עצמה כל החנות סניף לציונות (עמ' 7).

המבע המשולב ניכר במילה הבליו, המשקפת את דעת האב על הציונות ולא את דעת המספר. אך יש כאן גם רמז לשוני מוצנע למבע המשולב, והוא הביטוי "בשביל שיהא אדם". לכאורה מקורו בביטוי המקראי: "וחזקת והיית לאיש" (מלכים א ב, ב); "התחזקו והיו לאנשים פלשתים" (שמואל א ד, ט), ורק איש הוחלפה באדם על דרך לשון חז"ל, כצפוי אצל עגנון.¹⁴ אך בביטויים המקראיים איש מביעה אדם חזק (כמוכח מוחזקת, התחזקו שלצדה), ואילו כאן פירושה 'אדם מן היישוב', וגון הוראה זה כמדומה אינו כלול בהוראות איש או אדם במקורות. ברור שאדם באה כאן כנגד מענטש של היידיש, שזה אחד משימושיה, ואין ספק שזו

14. אדם בלשון חז"ל עומדת כנגד איש בלשון המקרא; ראה גב"ע צרפתי, "הכתובות מתקופת המקרא ולשון חכמים", מחקרים בלשון ה-ו (ספר היוכל לישראל ייבין; תשנ"ב), עמ' 60-58.

המילה שריחפה לנגד עיני האב בשעה שביקש למלט את בנו מהבליו.¹⁵ אלא שעגנון תרגם את המילה לעברית חזו"לית, וכך הביטוי נראה חלק מלשונו האחידה והשגורה.¹⁶

עצם הטכניקה של המבע המשולב חדשה היא בספרות העולמית.¹⁷ הופעתה אצל עגנון על רקע כתיבתו המתימרת להיות כבלשון המקורות מאפיינת את המתח הקיים אצלו בין ישן לחדש, בין מראית עין של ספרות מסורתית ובין טכניקות לשוניות וספרותיות חדישות המבצבצות בכתיבתו בכל פינה.¹⁸

סוגי המבע המשולב המאופיין בסגנונו

במבע המשולב יש להבחין בין שלושה סוגים. בסוג האחד טקסט מסוים נזכר בהקשר, ואף אפשר לשחזר קטעים מן הטקסט "המקורי" שקווי הלשון המאופיינים נשאבו ממנו. כמעט כל המקרים שהובאו עד כה שייכים לסוג זה. בסוג השני אין טקסט או פעולת דיבור. הקווים המאופיינים אינם לקוחים מטקסט "קיים", והמבע המשולב מתאר רק כוונה:

פעם אחת עשה יצחק בשכונת רחובות, שנקראת שכונת הבוכרים. בעל בית עשיר מעשירי בוכרא עלה מעירו לירושלים להתפלל לפני ה' במקומות הקדושים ולהשתטח על קברי האבות והאמהות אהובי השם חמודי עליון (עמ' 274).

המילים המודגשות מאפיינות את סגנונו של אותו בעל בית, ומכאן שלפנינו מבע

15. את המקרה הזה הביא ערפלי (רב-רומאן, עמ' 298), אך התמקד בתוכן ולא בהיבט הלשוני. עוז (שתיקת השמים, עמ' 77) ציין שאדם כאן מכוונת למענטש.
16. אבל בדרך כלל לצורך זה הוא משתמש בצירוף בן אדם, שקיבל הוראה זו בעברית החדשה, כגון "ואוכל ושותה כבן אדם ודר כבן אדם ומלובש בגדים נאים ונועל נעליים של לכא" (עמ' 87, וכן 255, 354). ראה על הוראה זו אצל א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, א, ירושלים 1908, עמ' 62.
17. ראה למשל אבן, הדיבור הסמוי, עמ' 140; גולומב, המבע המשולב, עמ' 251.
18. יפה לכאן עדותו המפורסמת על כתיבתו: "אמת נכון הדבר באמת אני כותב בלשון ספרי יראים אלא שיש לי תירוץ על זה. כך מקובלני מבית אבא וכך היו אבותי הגאונים הקדושים זכרונם לברכה כותבים ועדיין ספריהם פתוחים לפנינו וכל הרוצה לראות יבוא ויראה. ולענין חוסר מודרניות שבי, על כגון זה חייב אני להודות שאיני הולך בחוקותיהם. אבל אף אני מורי ורבותי אף אני איני מנוקה מכל שמץ מודרניות, ואפילו איני רוצה להתמדרן המודרניות מתמרדת ורודה ביי" (מעצמי אל עצמי, עמ' 44).

משולב.¹⁹ אך אין כל רמז לאמירה של אותו אדם, והמבע המשולב לא נבנה מטקסט מסוים העומד בבסיסו. ניתן רק לשער שכך היה מנסח אותו אדם את כוונתו אילו נתבקש, והביטויים לקוחים מאותו ניסוח משוער.

הוציא את השוקולד שנתנה לו סוניה ופרס לו פרוסה. ראה תינוק מביט בו ונתן לו את הפרוסה. קפץ אביו של התינוק וחטף אותה מיד התינוק וזרקה דרך החלון [...] הרגישו שכניו של יצחק בעלבוננו וביקשו להשיאו מאותו חסיד שוטה שאינו יודע שטשיקילד הוא מאכל כשר (עמ' 186).

כנגד שוקולד של המספר באה בפעם השנייה הצורה טשיקילד כדי לחקות את מבטאו של אותו חסיד, שההרהור שחלף במוחו היה משהו כעין "טשיקילד אינו מאכל כשר".²⁰ וכיצא בדבר בדוגמות אלו:

משנעשה פייש כבן עשר ולמד דף גמרא בעצמו שלחוהו לישבה. קנה שלימות בדרכי השם ולא נהנה מתענוגי העולם הזה ואפילו מהמוכרחים (עמ' 315).

בכסף הנדוניא שקיבל מחמיו מר' משה עמרם שכר מלמדים ללמד את התינוקות דברים שיש בהם צורך לנפש הישראלי, והוא עצמו היה משגיח על הלימוד, ובוחר את התלמידים ובודק את פירושי המלמדים, שבאותם הימים צצו בכמה מקומות בני אדם שנראים כיראים ומכניסים בלימודם פירושים זרים מאותם שמלמדים בשקול"ס שקורים לעצמם בתי מדרש לרבנים (שם). יש מחכמי אומות העולם, מלבד אותם שיושבים עמנו כאן בקביעות, שבאים מתקופה לתקופה לארץ הקדושה לחקור את אקלימה (עמ' 463); זו מלאכת כלי עצי זית, שכל התיירים והתיירות הבאים לארץ הקדושה קונים להם למזכרת (עמ' 524).²¹

בסוג זה עדיין אפשר לחבר טקסט שיפרש את כוונת הדמות, ובכך יש לסגנון המאופייין זיקה כל שהיא לטקסט. הסוג השלישי רחוק מן הטקסט עוד יותר, לפי שאין בו גם כוונה או מחשבה, והסגנון לא בא אלא לאפיין את הדמות עצמה

19. על מקרה זה העיר ערפלי, רב-רומאן, עמ' 291.

20. דוגמה דומה אך בדיבור ישיר היא דוגמה זו: "אמרת לי לה, הרי יש עגלות, הרי יש אבטובוסים. אמרה תהלה, כשבאתי לירושלים עדיין לא היו אייטיביסים" (עד הנה, עמ' קצו).

21. בפי נכרים העולים אליה ארץ ישראל קרויה "הארץ הקדושה", ואילו בפי נכרים סתם היא קרויה "פלסטינא" (למשל עמ' 36). הביטוי "הארץ הקדושה" מופיע גם בעמ' 509, במבע משולב שדיבור מסוים מונה ביסודו.

בסגנונה; הזיקה לדיבור אינה אלא שאילו נתבקשה הדמות לתאר את עצמה כך הייתה אומרת:

ישבו להם מוסלמים [...] והרבו באכילה ובשתייה, שאותם הימים ימי צום רמדן והשתדלו המאמינים לעשות כלילה את שהם אסורים ביום (עמ' 366).

במקרה השני נבחרה המילה מאמינים כבלשון עצמם.²²

ברנר מזלזל באותם הבתים והשכונות שבונים בארץ ישראל, מפני שהוא פסימיסטון (עמ' 392); המבקרים הטובים שלנו רגילים לראות את ברנר כפסימיסטון (עמ' 395).

בכתבי עגנון פסימיסטון מופיעה רק בשני מקרים אלו והיא באה לאפיין את ברנר בלשונו הטיפוסית.²³

המבנה שהוצג בפתיחה "חכמי ורבני ירושלים" שייך לסוג זה, לפי שאין בו זיקה לא טקסט מפורש ולא לכוונה שאפשר לנסחה. הוא לקוח מלשונם הכללית של רבנים אלו ובא להציגם בסגנונם.

פריצת גבולות הדיבור

הדוגמות שהובאו עד כה הובדלו לשני סוגים, הצגה מפורשת של דיבור (ישיר או עקיף) כנגד לשון המספר (מבע משולב). אך לפעמים הסגנון המאופיין פורץ גבולות ומופיע גם בלשון הדמות וגם סמוך לה בלשון המספר. במקרים אלו הסגנון מאפיין את הקטע כולו ולא את הציטוט לבדו.

יש שהסגנון המאופיין המופיע בלשון המספר שייך למעשה לדיבור הסמוך:

אף סוניה צוויירינג יוצאת ונכנסת אצל רבינוביץ, שאהבה וחיבה שרויה בינה

22. כמה משפטים אחרי כן נאמר "באותה שעה משגרים המאמינים עיניהם בכנות ישראל ומשתוממים שחילק אללה מיופיו לבנותיהם של הכופרים" (עמ' 366). במקרה זה אחרי מאמינים יש דיבור עקיף בסגנון מאופיין, ולפיכך אפשר להעמיד את הדוגמה הזו גם בסעיף הבא, במסגרת סגנון מאופיין המופיע לצד דיבור עקיף.

23. המילה פסימיסט נהוגה אצל ברנר: "ואני הנני פסימיסט, פסימיסט עד השורש, בלי כל ויתורים [...] ועל פסימיותי לא אוותר" ("ח ברנר, כתבים, ב, הוצאת הקיבוץ המאוחד, [תל-אביב] תשל"ח, עמ' 1414); "הראשונים, הפסימיסטים, נהמו בקצף, שהחגים בכלל הם זיופי-החיים" ("ח ברנר, שכול וכשלוך, הוצאת שטיבל, ניר-יורק תר"ף, עמ' 213). הסיומת זון היא תוספת קישוט משל עגנון. ראה מה שהעיר עליה ר' מירקין, "אופטימיסטון/פסימיסטון בלשונו של עגנון", לשונו לעם כט (תשל"ח), עמ' 222-223.

לכין הילדא רבינוביץ, שפעם אחת נזדמנו זו לזו וראתה מרת רבינוביץ את נעליה של מרת צוויירינג שהן יפות ושאלה אותה מי כאן עושה לה את נעליה (עמ' 451).

המשפט "מי כאן עושה לה את נעליה" הוא לשון הדמות.²⁴ לעומת זאת הביטויים "מרת רבינוביץ" ו"מרת צוויירינג" שבמשפט השני (הבולטים לעומת "הילדא רבינוביץ" ו"סוניה צוויירינג" שבמשפט הראשון) מופיעים מחוץ למסגרת הדיבור, אך אין ספק שאף הם נלקחו ממנו, ועל פי המשפט כולו תשובה שיהא מעין זו: "מרת צוויירינג, – כן, מרת רבינוביץ, – מי כאן עושה לך את נעליך?". אך לפעמים הסגנון המאופיין מופיע מחוץ לדיבור ואף אינו לקוח ממנו:

בנה בית אבנים וקבע בו טבלא של שיש, כי הבית לעניים לא ימכר ולא יגאל, עד ביאת הגואל (עמ' 274).

המשפט המודגש הוא דיבור עקיף המצטט את לשון הטבלה בסגנונה. אך המילה כי המציגה את הדיבור העקיף חורגת מן הדיבור העקיף ושייכת לדברי המספר. אף על פי כן גם היא שייכת לסגנון המאופיין, שהרי המילה המשעבדת הקבועה אצל עגנון היא ש' ואילו כאן נבחרה כי בהתאמה לסגנון הטבלה. הסגנון המאופיין מזדקר אפוא מבעד לציטוט וחודר אל דברי המספר.²⁵

הגיע יום פטירתו של צדיק אחד. נכנסו קהל חסידיו לקלוזי שנקראת על שמו ועשו להם משתה ושמחה. ישבו ושתו לחיים ובירכו זה את זה שזכותו של אותו צדיק יגן עליהם, ובין כוס לכוס סיפרו סיפורים נוראים ונפלאים של אותו צדיק ושל שאר צדיקי עולם (עמ' 465).

המשפט המודגש הראשון הוא דיבור עקיף. בדרך כלל עגנון מקפיד על ההתאם הדקדוקי, אך כאן כתב "זכותו [...] יגן" ולא "תגן", כדי לשקף את הביטוי החסידי השגור "זכותו יגן עלינו".²⁶ שאר הביטויים שאובים גם הם מסגנון החסידים אך הם

24. אפשר שזה דיבור עקיף, והמילה כאן שרדה מן הדיבור הישיר. אבל אפשר, כפי שהעירתי ד"ר יעל רשף, שזה דיבור ישיר בלשון כבוד ומכאן הצורה לנסתרת.

25. מעניין שבמהדורה קודמת היה נוסח המשפט כך: "שבית זה לא ימכר ולא יגאל, קודש הוא לעניים"; ראה מנצור, עיונים, עמ' 229. מנצור הביא זאת כדי להעמיד על החרוז שניתוסף במהדורה המאוחרת. אולם לענייננו חשוב לציין גם שהמילית המציגה את הציטוט נשתתה משי-לכי, וזאת כאמור משום שהסגנון המאופיין מתפשט אל מחוץ לציטוט. דבר זה מוכיח שהמילית כי לא באה כאן במקרה אלא מתוך כוונה של עיצוב.

26. ראה מנצור, עיונים, עמ' 63.

באים בלשון המספר. הסגנון המאופייין מתפשט אפוא על פני הקטע ומשרה בכולו אווירה לשונית אחידה.

סגנון מאופייין מתמשך: דיבור ישיר

בדוגמות שהובאו עד כה סימני הסגנון המאופייין פזורים לאורך הקטע ומעניקים לו את ייחודו הסגנוני, אבל הסגנון העגנוני הבסיסי נשמר גם הוא לאורך כל הקטע. ואולם לפעמים צפיפות הסימנים של הסגנון המאופייין מתרבה מאוד. בנקודה מסוימת הסגנון משתנה בבת אחת באופן קיצוני, והוא נמשך והולך לאורך משפטים אחדים ויוצר חלוקה ברורה: עד נקודה מסוימת סגנון המספר שולט, ומשם ואילך הסגנון המאופייין שולט. אופיו המובהק והתמשכותו של הסגנון המאופייין מלמדים שיש כאן למעשה ציטוט רצוף ומדויק של דברי הדמות. כאשר הדיבור הישיר מוצג בפירוש ובאופן מנותק מדברי המספר אין הסגנון המאופייין משמש אלא תבלין אמנותי, למשל:

נתערערו עסקיו של אבא ופרנסתו לקתה. היה שולח לה מעות חודש וטופל להן איגרות צער. כותב היה מר ברוך צוויירינג אביה של סוניה צוויירינג, בתי היקרה, גם בחודש זה שלחתי לך כסף חוקך, אך האלהים יודע אם גם בחודש הבא אשלח לך, כי הזמן הולך עמי בקרי ודרכי המסחר אבלות, וסוחרים גדולים רמי המעלה, ששמש הצלחתם זרחה עליהם ירדו תשע מעלות אחורנית, ומה גם אני איש עני אשר בנפשי אביא לחמי (עמ' 157).²⁷

אולם חשיבותו של הסגנון עולה מאוד כאשר הדיבור הישיר אינו מוצג בפירוש. במקרה כזה יש שניתן לזהות את מקור הדברים ולהפרידם מדברי המספר רק על ידי הסגנון המאופייין. דבר זה חשוב במיוחד בכתיבתו של עגנון, משום שיש בה נטייה להעלמת סימני הצגה הדיבור הישיר.²⁸ למשל סימני הפיסוק – והחשובים

27. כדי לעמוד על דיוקו של העיצוב הלשוני חשוב להשוות את מכתבו של אביה של סוניה המובא כאן אל מכתבה של אמה (עמ' 158). שכן המכתבים שונים בסגנונם לא רק מסגנון המספר אלא גם זה מזה. לשון האב רוויה שיבוצים מקראיים, כראוי לכתיבתו של בר אוריין: "הזמן הולך עמי בקרי"; "דרכי המסחר אבלות"; "ירדו תשע מעלות אחורנית"; "בנפשי אביא לחמי". לעומתה לשון האם היא לשון משכילים רגילה אך ללא שיבוצים מקראיים – כצפוי בלשונה של אישה, שאף שאולי למדה ספר ודאי אינה בקיאה במקורות.

28. תופעה זו נתבארה בדברי ערפלי (רב-רומאן, עמ' 295–296) שתיאר את "הטשטוש המכוון" בין צורות של מבע משולב לקולות אחרים (מבע ישיר ועקף). בעמ' 309 עמד גם על מיעוט הסימנים המבחינים את הדיבור הישיר, כגון סימני הפיסוק. בין הסימנים לטשטוש הדיבור הישיר

לענייננו: המירכאות והנקודתיים – מעטים כידוע בכתבי עגנון, והיעדרם מקשה לפעמים לזהות את הציטוט.²⁹ אך מלבד סימנים טכניים אלו גם מילים מפורשות המציגות את הדיבור הישיר נוטות להישמט, וכך יש מעברים פתאומיים ומפתיעים מלשון המספר אל הציטוט:

התחיל החנווני משבח את המטה משום קפיציה ומשום מזרנה ומשום שיש גולה מוזהבת בראשה עשויה כדמות ציפור. וציפור זו ידידי מעלה יתירה יש לה שאין צריכין להאכילה (עמ' 204).

במשפט השני יש דיבור ישיר, כעולה מן הפנייה ידידי, אך דיבור זה אינו מוצג בפירושו. ואולם במקרה זה עדיין אפשר לזהות ולסמן את גבולות הדיבור, לפי שהסימן לדיבור הישיר מופיע סמוך לתחילתו. אך לפעמים הסימן מופיע מאוחר יותר, וקשה לקבוע היכן בדיוק הציטוט נפתח:

הניח בעל הבית את מלאכתו וסיפר עמו על כל מה שדרכו של אמן לספר ושיבח את יצחק שהניח את יפו ובא לדור בירושלים, שאין לך כל שעה ושעה בירושלים שאין בה משל חיי עולם. אלא לאו כל אדם זוכה, שירושלים אינה נגלית אלא לאוהביה. בוא יצחק ונחבק זה את זה בשביל שזכינו לדור בירושלים (עמ' 214).

גם בדוגמה זו המשפט האחרון הוא דיבור ישיר לפי סימנים פנימיים ("בוא יצחק"), אך המעבר מלשון המספר אל הדיבור הישיר מטושטש ואין דרך לאתרו במדויק, וזאת מחמת היעדר סימן מפורש המכריז על פתיחת הדיבור.³⁰ עם זאת בדוגמות אלו לפחות נאמר שמישהו דיבר, והקורא מוכן להופעת דיבור ומחפש את גבולותיו. אך לפעמים אף לא נאמר כלל שנתרחש דיבור:

ברנר אין חלקו עם השמחים. לשמחה מה זו עושה? ואם בונים ששים בתים

מנה גם את הסגנון, שכן בדרך כלל לשון הגיבור אצל עגנון דומה בסגנונה ללשון המספר, ובכך ייחוד לשון הגיבור מיטשטש. עם זאת הביא כמה יוצאי דופן, אך לא עסק בכך באופן שיטתי. בדבריי כאן רצוני להבליט את המקרים שהסגנון מסמן בהם את הדיבור הישיר, ובעיקר את המקרים שבהם הוא הדבר היחיד המסמן אותם, שכן במקרים אלו יש לסגנון תפקיד מבהיר ולא מטשטש. על היעדר סימני הפיסוק בהקשר זה ועל נטייתו של עגנון לטשטוש המעבר בין לשון המספר ללשון הגיבור ראה גם גולומב, המבט המשולב, עמ' 254 (והערה 14), 255.

29. ראה על כך בפירוט ב' שכביץ, "פיסוק בזמנו", בתוך לעגנון שי, עמ' 281–288; מנצור, עיונים, עמ' 37–53. כפי שהראה מנצור, עגנון שינה את טעמו בכמה פרטים עם השנים, אולם באופן כללי ברור שסימני הפיסוק מעטים ביותר בכתביו ברוב התקופות.

30. תופעה זו גם בעמ' 205, 329–330, 364.

כלום תפסו כבר בזנב חמורו של משיח? דרכם של יהודים לבנות בתים. מלוח בריבית אחד בלודו יש לו בתים יותר משכל חברת אחוזת בית עתידה לבנות, ואין עושים אותו דוגמא לגואל ישראל. אלא שזה בונה בחוצה לארץ ואלו בונים בפלישתא. אף ירושלים בונה בתים ושכונות, ומה יתנו ומה יוסיפו כל בתיהם ומשכנותיהם, חוץ משפעת בטלנים מבלי עולם חנפים וצבועים מחרחרי ריב אוכלי לחם החלוקה המצפים כל ימיהם לחסדי אחיהם, נדיבי עם אלהי אברהם פזורי ישראל היושבים על סיר הבשר ועושים גישפטי"ם, שיזרקו להם עצמות לגרם אותן בשיניהן הרעועות, ובעבור זה יתפללו עליהם לפני הכותל המערבי ובשאר המקומות הקדושים, שהקדוש ברוך הוא ישלח ברכה והצלחה בכל מעשי ידיהם ויזכו בזה ובכא. דבר אחד יש לנו לעשות, לעבוד את האדמה ולהוציא לחם מן הארץ. ברם המחרישה אין קולה הולך, לכן מעטים דורשיה. ובכן עושים פה גלות חדשה, גלות ישמעאל, ורואים את עצמם כשליחי האומה מושיעים של ישראל. ברם העם אינו מכיר אותם, ואינו חפץ לדעת אותם. רק קומץ קטן דלי מעש ועצלי מחשבה הולכים אחריהם כבהמה בבקעה, שעדיין לא נשתחררו מן ההיפנוזא של העבר המזהיר ומצפים לעתיד טוב שיעשו את מלאכתם על ידי ערביים והם ישבו ספונים בבתיהם וישתו תה ויסוצקי. חוץ מן הבילויים, אחי ורעי, חוץ מן הבילויים, הכל כאן הומבוג, הומבוג הומבוג. יאנקילי, מה אמר אביך בשעת פטירתו, בושנו כי עזבנו ארץ כי עזבנו ארץ זוהי הבושה שבכל הבושות, ועל זה מקונן המקונן. ספר לנו מקצת מעשי אביך יאנקילי (עמ' 389).

בדוגמה זו לא נאמר כלל שמישהו דיבר. המשפט הראשון ודאי מדברי המספר, ובאופן טבעי גם ההמשך נתפס כך, ורק בשלושת המשפטים האחרונים נודע לפתע לפי סימנים פנימיים שיש כאן דיבור ישיר. גם במקרה זה אין לכאורה דרך לאתר במדויק את פתיחת הציטוט. אלא שכאן חשיבות הסגנון נכנסת לתמונה: מן המשפט השני והלאה ברור שלפנינו ציטוט של דברי ברנר, וזאת לא רק לפי התוכן החרifi והנזעם ולא רק לפי רשימת הגידופים הארוכה אלא בעיקר לפי הסגנון, שיש בו תערוכת של מליצות מקראיות (כבר המשפט השני הוא פסוק מקהלת) ומילים בידידי, סממנים הרחוקים מאוד מסגנון המספר. גם הופעתם הרצופה של שני משפטי תמיהה המסומנים בסימני שאלה כבר בתחילת הקטע יוצרת אווירה של דיבור. לפי הסגנון ניתן אפוא לקבוע שהציטוט נפתח במשפט השני. יתרה מזו: כיוון שציטוט לפנינו נוכל להוסיף ולשער שגם המשפט "ברנר אין חלקו עם השמחים", הפותח את הקטע ומכין אותו, אינו משפט עצמאי של המספר אלא הוא מוסר את דברי ברנר (בדרך של מבע משולב). נמצא שרק בעזרת הסגנון אפשר לקבוע כאן את גבולות הדיבור הישיר ואת עצם העובדה שהמשפט הראשון לקוח מדברי ברנר.

עם השמטת סימני הדיבור, האופיינית לעגנון, חשיבות הסגנון מתגברת, שכן לפעמים רק בעזרתו ניתן לאתר ולסמן את הציטוט. הסגנון המאופיין הוא כעין פיצוי על היעדר סימנים מפורשים. וכידוע, אחד הקווים האופייניים ביותר לכתיבתו של עגנון הוא הסימנים פנימיים וחבויים חשובים בה יותר מסימנים מפורשים ומוכרזים.

סגנון מאופיין מתמשך: דיבור ישיר המשולב בדברי המספר – מבע משולב

בדוגמה שלעיל הסגנון מסמן את גבולות הדיבור הישיר וניתן להפרידו מדברי המספר. אך לפעמים הדיבור הישיר מחובר אל דברי המספר ויוצר עמם רצף אחד עד שאין כל אפשרות תחבירית לנתקו מהם, ולכן פורמלית אין הוא דיבור ישיר כלל. אך גם במקרים אלו ההתמשכות וצפיפות הסימנים של הסגנון המאופיין מעידות בוודאות שיש כאן דיבור ישיר שנשתמר כבמקורו ורק חובר אל דברי המספר, והרי זה סוג מסוגי המבע המשולב. לדוגמה:

מאחר שמלחמתה של עברית חזרה ונתעוררה יצאו רבני ירושלים במלחמתה של תורה, עד שנתמלאו כל הכתלים בכתבי חרמות נגד פורצי גדר אשר גדרו וגבלו הראשונים כמלאכים, רבני קשישאי גאוני קדמאי, תקיפי ארץ ישראל, לאסור איסור חמור וכולל כל בתי ספר שבכל ערי אה"ק, אשר לקחו להם לעיקר הדת שפה העברית ולשון הקודש והמה מחללי כל קודש (עמ' 461).

בקטע זה הובאו דברי המספר ללא כל סימן לציטוט. ואולם מן המילים המודגשות ואילך לפנינו קטע ארוך שסגנונו מאופיין במובהק, וכמעט כל מילה וכל צורה שבו מתאימות לסגנון של כתבי חרמות ולא לסגנונו הרגיל של המספר. ועוד חשוב לציין שבתוך הקטע המסוגנן אין עוד נוכחות למספר עצמו, והשוכח את פתיחת הקטע סבור שהוא קורא בכתב חרם של ממש. לפי הסגנון הרי זה ציטוט מילולי מאחד מכתבי החרמות שמדובר עליהם, דוגמה ממחישה לכתב חרם. נמצא שלפנינו ציטוט לכל דבר. אלא שציטוט זה שולב בדברי המספר, ולא רק על ידי השמטת סימני ההצגה אלא בעיקר על ידי תפירתו עם דברי המספר ויצירת רצף תחבירי אחד עמהם. מקרה זה הוא אפוא דוגמה מובהקת למבע משולב, שכן פורמלית אלו דברי המספר אבל סגנונם מורה שהם ציטוט. ואם עוד יש ספק בדבר, יבוא מקור הדברים ויוכיח, שכן הדברים נלקחו כמעט כמות שהם ממודעה ממשית שהייתה תלויה בחוצות ירושלים באותם ימים, וזו לשונה:

מלחמתה של תורה. מחאה גלוי' מהרבנים הגאונים וחכמי ירושלים ת"ו נגד פורצי גדר אשר גדרו וגבלו הראשונים כמלאכים רבני קשישאי גאוני קדמאי

תקיפי ארעא דישראל זיע"א. לאסור איסור חמור וכולל כל בתי הספר (שוהלעס גימנזיות סימאנארים וחדרים שונים) שבכל ערי אה"ק ובהם צבועים חדשים מקרוב באו ולקחו להם לעיקר הדת שפה העברית ולה"ק והמה מחללי כל קדש.³¹

ניכר כאן שעגנון פשוט העתיק אל ספרו קטע מכתב חרם שהיה קיים במציאות, אלא ששילב זאת לתוך דברי המספר והציגו בדרך של מבע משולב.

כדאי להדגיש שהקביעה שמדובר בציטוט אינה תלויה בכך שאנו יודעים את מקור הדברים ותהליך ההעתקה גלוי לפנינו. גם אילו ידענו בכירור שעגנון הוא שחיבר את כתב החרם עדיין היה זה ציטוט לכל דבר,³² שהרי המציאות הסיפורית היא החשובה, ומבחינתה אחת היא אם כתב החרם הועתק ממודעה של ממש או מדמיונו היוצר של הסופר. בין כך ובין כך הרי זה ציטוט ששולב בדברי המספר.³³ גילוי המקור הממשי אין בו חשיבות אלא להכרת דרכי פעולתו של עגנון הסופר.

כיוון שלפנינו ציטוט של מודעה ממשית, נוכל להתבונן גם בטכניקה של שילובה בדברי המספר. ראשית, ציטוט המודעה אינו שלם. הציטוט נפתח במילים "נגד פורצי גדר", אולם מודעה – גם אילו הייתה דמיונית – כמובן אינה יכולה לפתוח כך. פתיחת המודעה המקורית הייתה "מחאה גלויה מהרבנים הגאונים וחכמי ירושלים ת"ו נגד פורצי גדר", והמילים הפותחות הושטמו ממנה כדי לקשרה אל דברי המספר. שנית, לאחר השמטת המילים הפותחות אי אפשר לסמן את הגבול העובר בין דברי המספר לנוסח המודעה. המשפט "עד שנתמלאו כל הכתלים בכתבי חרמות נגד פורצי גדר" כולו לשון המספר. אך המילים "נגד פורצי גדר" שייכות גם לנוסח המודעה – לפי האידאולוגיה המשתקפת בהן, לפי ההמשך התלוי בהן ואף לפי נוסח המודעה המקורית. המילים "נגד פורצי גדר" משמשות אפוא בתפקיד כפול: במסגרת דברי המספר הן משלים ל"כתבי חרמות", ואילו במסגרת הציטוט הן

31. ראה ב' קלוגר, מן המקור: הישוב הישן על לוח המודעות, א, ירושלים תשל"ח, עמ' 94 (הובא אצל הולץ, התבוננות, עמ' 201).

32. ולצד אחר, גם אילו הכרנו שעגנון העתיק כאן ממקום אחר, אלמלא הסגנון המאופיין לא היה זה בגדר ציטוט. כלומר החשוב הוא אם המספר מתכוון להציג זאת כציטוט, ודבר זה מתברר על ידי הסגנון המאופיין. השאלה מניין נלקחו הדברים אינה מעלה ואינה מורידה.

33. בהרצאה שנשאתי על הנושא הזה טרם הכרתי את מקור הדברים. לפיכך השלמתי מדעתי את פתיחת הדברים כך: "זעקה גדולה ומרה נגד פורצי גדר" וכו'. גילוי המקור מוכיח בוודאות שזה ציטוט ואף מספק את הניסוח השלם לדיוקו, אך עובדה היא שגם בלא להכיר את המקור הקורא יכול לזהות בכירור שציטוט לפניו ואף לקבוע את גבולות הציטוט, וזאת רק לפי הסגנון.

חלק בלתי נפרד מנוסח המודעה. כך נמצא נוסח המודעה ארוג עם לשון המספר. זו טכניקה אופיינית לעגנון: בטכניקה זו הציטוט אינו מובחן על ידי סימני הצגה, ראש הציטוט נקטע, ובנקודת התפר יש חלק המשמש בתפקיד כפול של סוף דברי המספר ותחילת הציטוט. כך הקורא מחליק מדברי המספר אל הציטוט ונתון לפתע בעיצומו בלא שהרגיש במעבר.

זו אפוא דרכו של עגנון להדגים ניסוח שהוא מספר עליו. ניסוח מלא ורגיל היה ניסוח כזה: "עד שנתמלאו כל הכתלים בכתבי חרמות, כגון: מחאה גלויה מהרבנים הגאונים וחכמי ירושלים ת"ו נגד פורצי גדר אשר גדרו וגבלו הראשונים כמלאכים" וכו'.³⁴ ניסוח כזה היה מציג את הציטוט הצגה מפורשת, ואילו בטכניקה המתוארת כאן שולב הכרוז בדברי המספר והפך להיות חלק מהם, ועם זאת נשתמר גם הנוסח המדויק של המקור.

להבהרת הדברים אחזור ואדגיש שיש הבדל בין מבע משולב מסוג זה ובין המבע המשולב שהודגם לעיל. במקרים שתוארו לעיל הקטע מזוהה לכל אורכו כלשון המספר, אלא שפוזרו בו סממנים מסגנון הדמות וכך נוצר המבע המשולב: שני הקולות, קול המספר וקול הדמות, מהדהדים יחדיו במשך כל הקטע. בסוג המתואר כאן הקטע נחלק בכירור לשני חלקים: בראשון המספר דובר לבדו ובשני הדמות לבדה דוברת. רק חיבור הקטעים יוצר מבע משולב, אך המעיין יראה שבסופו של דבר שני החלקים נותרו פרודים.³⁵ עוד כדאי לציין שפעמים רבות המבע המשולב מתאפיין בספק מי הדובר, המספר או הדמות.³⁶ במקרה המתואר כאן הסגנון המאופיין מבהיר ומסיר כל ספק: החלק הראשון שייך למספר, החלק האחרון שייך לדמות, ואילו החלק האמצעי והמקשר שייך בוודאות לשניהם גם יחד. דוגמה דומה היא הדוגמה הזאת:

נתקבצה כל ארץ ישראל כולה ודרשו בשבח ישראל שבגולה, שעניניהם פקוחות כל הימים על היושבים לפני ה' בהר הקדש בירושלים. וכל בעלי השיר יצאו בשיירים עשויים בחכמה בצורת בית מקדשנו החרב ובאותיות זהב לפופות וגלולות, לכבוד אלופינו מגיני ארץ, נשיאי ישראל העומדים

34. והרי ניסוח מסוג זה: "בכל יום מדביקים מטעם הרבנים ובית דין צדק מודעות, עם ה' חזקו ונתחזקה, בת עמי לא תחשה, בני ישראל אל דמי לכם" (עמ' 558). במקרים אלו פתיחת הציטוט מלאה ויש הפרדה נאותה בין דברי המספר לנוסח המודעות.

35. אבל הביטוי "מלחמתה של תורה" שולב כאן בדרך הרגילה של המבע המשולב, ואף על פי שנלקח מן המודעה הממשית הוא נמצא מחוץ למסגרת הציטוט. והשווה לעיל דוגמות דומות לכך.

36. ראה למשל דורון, סמנטיקת המצבים, עמ' 22; ערפלי, רב-רומאן, עמ' 289–290.

בפרץ, אשר בידם לב מלך ושרים, ועינם ולבם על בני ציון היקרים, לדחות כל גזירה בלי עצלותם, מעם ה' יושב ירושלים (עמ' 462).

מן המילים המודגשות ואילך יש ציטוט של שיר, ואף כאן הציטוט אינו מסומן אלא ארוג בדברי המספר ונראה חלק מדבריו. ואולם הסגנון המתמשך והמאופיין – שכאן הוא מאופיין אולי יותר בהיותו מעוצב בדמות שיר – קובע שזה ציטוט מדויק, דוגמה לאחד השירים שנזכרו. כבדוגמה הקודמת אף כאן שולב הציטוט בדברי המספר, וגם דרך השילוב דומה. השיר כשלעצמו יכול היה להיפתח גם במילה אחרת, למשל "תהילה לאלופינו מגיני ארץ", אך בניסוח כזה היה השיר מנותק מדברי המספר. על ידי פתיחת השיר במילה לכבוד שולב השיר בדברי המספר והפך חלק מהם. כך המילים לכבוד אלופינו הן חוליית מעבר המשותפת לדברי המספר ולנוסח השיר ויוצרת מהם רצף אחד; היא גם המשך של דברי המספר: "וכל בעלי השיר יצאו בשירים [...] לכבוד אלופינו", וגם פותחת את השיר: "לכבוד אלופינו מגיני ארץ". אינני יודע אם גם שיר זה הועתק ממקור כל שהוא או שעגנון עצמו חיברו, אך מצד המציאות הסיפורית כאמור אין בדבר חשיבות.³⁷ דוגמה מעט שונה היא דוגמה זו:

גנז ר' פייש את סכיני ונטל את קסת הסופר בידו, והתחיל כותב כנגד שחיטת השוחט החדש ששחיטתו נבלה, והזהיר את אנשי קהלתו שיחוסו על נפשם ולא יתגאלו במרק פיגולים, שאין דבר עבירה כמאכלות אסורות שמשמטמים את הלב הישראלי, ובעוה"ר יצאו כמה קהלות בארץ לועז על ידי השוחטים הקלים ואכלו ונתפטמו בטריפות וגברו עליהם דעות נפסדות עד שפקרו ונאבדו מתוך קהל ישראל (עמ' 316).

מן המילים המודגשות ואילך לפנינו דיבור בסגנון מאופיין המחקה את כתיבתו של ר' פייש בתוכנו ובסגנונו. הדיבור נמשך עד סוף הקטע, מבאר בפירוט את דברי האזהרה והתוכחה ומסומן כולו בסגנון קנאי אופייני. לפיכך ברור שצוטט כאן קטע

37. מקרה דומה אך שונה עקרונית הוא מקרה זה: "שהגיעו אלי זמירות של חיילים, כאותן שהיו שגורות באותם הימים בכל גרמניה כולה, על הגרמני האמיתי, ועל השקן הבריטי, ועל החזירים הרוסים, ועל הצרפתים המאוסים, על האיטלקים המנוולים ועל הסרבים הנבלים, אשר יצאו עלינו למלחמה, לא נותר מהם נשמה" (עד הנה, עמ' מו). מחזרת המילה על נראה שכאן אין זה ציטוט של פזמון, אלא לשון המספר נמשכת והולכת ורק הסגנון הופך לסגנון של פזמון מתוך חיקוי לנושא המסופר. אולי כיוון שמדובר כאן בפזמון גרמני קשה היה להציג זאת כפזמון המובא כלשונו בלא לחטוא בחוסר אותנטיות ניכר (אם כי לא בלתי אפשרי), להבדיל מן השיר העברי הנזכר. לפיכך נמסרה כאן רק רוח הדברים.

מאיגרותיו של ר' פייש מילה במילה. אך במקרה הזה הוסבה פתיחת הדיבור, שבמקורה הייתה "חוסו על נפשכם ואל תתגאלו", לדיבור עקיף, ואילו שאר הדיבור נותר כבמקורו.³⁸

לאמתו של דבר גם קטע זה לא עגנון יצרו כמו ידיו אלא העתיקו מתשובה של ר' חיים מצאנז, העוסקת בפרשה דומה למסופר כאן – בשוחט שנתגלעו חילוקי דעות בדבר כשרות שחיטתו. ר' חיים מצאנז לוחץ על אנשי הקהילה להעבירו משחיטתו, והרי הקטע ששולב כאן (מן המילים המודגשות ואילך):

ולכן בודאי הנקלה ונתעב הלז ראוי להעבירו, ואם תרצו לחוס על נפשו ונפשות ביתו תנו להם איזה הספקה, הלא ב"ה הרחיב גבולכם, ואתם עשירי ונכבדי ארץ, ולמה תחפאו על נקלה לרחם על תועב כזה להניחו להאכיל טריפות, ולמה לא תחוסו על נפשיכם היקרה שלא תתגאל במרק פיגולו, ודבר זה ידוע שאין דבר עבירה כמאכלות אסורות שמטמם הלב הישראלי, ובעוה"ר עי"ז יצאו כמעט מן הדת כמה קהלות בארץ לועז ע"י השו"ב הקלים ואכלו ונתפטמו בטריפות וגברו עליהם דיעות זרות עד שפקרו ונאבדו מתוך קהל הקדוש.³⁹

כאמור לעיל, מצד המעשה האמנותי אין חשיבות למקור הממשי של הקטע. החשוב הוא שהלשון המאופיינת מעידה בבירור שצוטטה כאן איגרת כלשונה בשינוי קל של פתיחתה. עם זאת המתעניין ימצא כאן אחת משיטות עבודתו של עגנון, והיא לשתול בסיפורו קטע קיים כלשונו. בסופו של דבר עברה פתיחת הקטע שני גלגולים: מאיגרתו הממשית של ר' חיים מצאנז לאיגרתו הדמיונית של ר' פייש וממנה אל לשון המספר, כך: (א) ולמה לא תחוסו על נפשיכם היקרה שלא תתגאל במרק פיגולו (המקור) < (ב) חוסו על נפשכם ואל תתגאלו במרק פיגולים (איגרתו של ר' פייש) < (ג) שיחוסו על נפשם ולא יתגאלו במרק פיגולים (לשון המספר). המשך הקטע נתקיים בכל השלבים.⁴⁰

38. דוגמה זו שונה מקודמותיה, לפי שיש בה דיבור עקיף ואילו בשתי הדוגמות הקודמות הדברים מוצגים כדברי המספר. אך בכל הדוגמות הסגנון המאופיין מורה על דיבור ישיר שעבר רק הסבה מזערית בתחילתו כדי לשלבו בלשון המספר.

39. ר' חיים הלבשרטם מצאנז, שו"ת דברי חיים, א, לבוב תרל"ה, יו"ד סימן ז, דף יז ע"ד (סימני הפיסוק אינם במקור). לא מצאתי שהעירו על שימושו של עגנון במקור זה.

40. על ידי ההשוואה למקור מתברר שעגנון הכניס כמה שינויי לשון קלים באיגרתו של ר' פייש. שתי נקודות באיגרת זו מתבהרות על ידי העיון במקור: (א) באיגרתו של ר' פייש הביטוי "שיחוסו על נפשם" עומד לעצמו, אבל מן המקור מתברר שהביטוי עומד כנגד "ואם תרצו לחוס על נפשו ונפשות ביתו", כלומר: למה תחוסו על נפשו של השוחט ולא תחוסו על נפשכם;

במקרים שהובאו עתה שולב הציטוט בדברי המספר שילוב תחבירי מלא ונותר בו רק הסגנון. אולם לפעמים הציטוט כביכול אינו מעובד לגמרי ושרד בו גם סימן תחבירי המעיד על מקורו. דוגמה לכך בשני משפטים המופיעים בקטע הזה:

וכיון שראתה מאה שערים את ר' גרונם התחילו רצים לקראתו, שהכל להוטים אחרי דברי מוסר ואוהבים את התוכחות. הראו לו אהבה וחיבה וביקשו ממנו שידרוש. משך ר' גרונם בכתפיו, כשעינו אחת נטויה כלפי מטה, כדי לרמז לפניו יתברך כמה ענוותן אותו אדם, ועינו אחת נטויה לראות כמה הם שמבקשים לשמוע. לבסוף הגביה שתי עיניו כלפי מעלה לומר לפניו יתברך, שדעתנו רחוקה מלהתגדל ולדרוש ברבים, אבל מאחר שנודמנה מצוה לידנו להחזיר בני אדם בתשובה ודאי רצוי לפניו כביכול שנדרוש. נפנה כלפי הציבור ואמר, הוציאו לי ספסל לחצר בית הכנסת הגדול. אפשר שאומר שתים שלוש מלים (עמ' 304).

אפתח במשפט המודגש השני: "הגביה שתי עיניו כלפי מעלה לומר לפניו יתברך, שדעתנו רחוקה מלהתגדל ולדרוש ברבים". כעין גלישה ניכרת בו מלשון המספר אל הדיבור הישיר, אולם אם ננסה לנתחו נמצא שקשה לעמוד על טיבו: ראשית, המילים "שדעתנו רחוקה מלהתגדל ולדרוש ברבים" פותחות לכאורה דיבור ישיר, אך דיבור זה מוצג על ידי ש- שלא כהלכה.⁴¹ שנית, לפי הסגנון המאופייין ברור שכבר המילים לפניו יתברך מצוטטות כלשונן ממחשבותיו של ר' גרונם, אך לפי זה לא מובן איפה הציטוט נפתח, שהרי אי אפשר לפתוח כך דיבור ישיר. לפיכך נראה שאף כאן ננקטה טכניקת הציטוט המתוארת, ואף כאן לפניו דיבור ישיר ששולב בדברי המספר. נוסחן המלא של מחשבות ר' גרונם היה אפוא כך או בדומה לכך: "רצוננו לומר לפניו יתברך, שדעתנו רחוקה מלהתגדל ולדרוש ברבים". בנוסח זה המילית ש- באה כהלכה, שכן אין היא פותחת דיבור ישיר אלא באה באמצעו. המילה "רצוננו" הושמטה כדי לשלב את מחשבות ר' גרונם בדברי המספר, אך המשך הדברים נשתמר כבמקורו. לאחר ההשמטה נוצרה אף כאן חוליית מעבר, והיא המילה לומר, המשמשת בתפקיד כפול – כסוף דברי המספר וכתחילת הציטוט. דוגמה זו דומה

(ב) באיגרתו של ר' פייש נאמר "יצאו כמה קהלות בארץ לועז", והביטוי תמוה במקצת, כיוון שלא ברור לאן יצאו. מן המקור מתברר שהכוונה ליציאה מן הדת: "יצאו כמעט מן הדת כמה קהלות בארץ לועז".

41. תופעה זו כמדומה אינה מקובלת גם אצל עגנון, אף שיש לה דוגמות בספרות הקלאסית. ראה בעיקר י"נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, א, בעריכת ע"צ מלמד, ירושלים תשמ"ד, עמ' 88-90.

אפוא לקודמותיה, אלא שלהבדיל מהן כאן הציטוט ניכר לא רק בסגנונו אלא אף בסימנים תחביריים לגוף ראשון (דעתנו וכו') שנשתיירו בו ממקורו.

באורח דומה יש לבאר לדעתי גם את המשפט הראשון שהודגש כאן: "משך ר' גרונום בכתפיו [...] כדי לרמז לפניו יתברך כמה ענוותן אותו אדם". אף כאן המילים לפניו יתברך לקוחות מלשונו של ר' גרונום, אבל סימן תחבירי לציטוט אין כאן לכאורה. אלא שהביטוי אותו אדם במשפט זה חריג ביותר, כעולה מבדיקת הביטוי ב"תמול שלשום". כאשר ביטוי זה מכוון לגוף שלישי הוא מצביע תמיד על אדם שבנקודה זו בעלילה הוא אלמוני ושמו אינו ידוע, בדרך כלל לאחר שנזכר קודם לכן בביטוי אדם אחד, כגון "הציץ עליו אדם אחד [...] אותו אדם, שני שמות היו קוראים לו" (עמ' 174).⁴² המקרה שלפנינו הוא היחיד שהביטוי מכוון בו לאדם ידוע שכבר נזכר בשמו פעמים רבות ואף במשפט זה עצמו. אלא שביטוי זה מציין גם את הגוף הראשון, כגון "ופעמים שאשה באה אצלו ויושבת עמו עד שאומר לה עד כאן אחותי, מכאן ואילך מבקש אותו אדם לגרד את רגלו" (עמ' 72),⁴³ ונראה שכך הוא גם כאן. לפי זה נוסחם המלא של דברי ר' גרונום הוא זה: "רצוני לרמז לפניו יתברך כמה ענוותן אותו אדם [=אני]". אף כאן נקטעה פתיחת הדברים כדי לשלבם בדברי המספר, וכך נוצר גם כאן מעבר בלתי מורגש מדברי המספר אל הדיבור הישיר.

לעצם הניסוח כאן אעיר שלאור ניתוח זה, שלפיו המשפט מנוסח בגוף ראשון, יש לשאול מדוע לא נאמר בסופו של דבר "כמה ענוותן אני", בניסוח פשוט של דיבור ישיר.⁴⁴ נראה שהמשפט הצפוי "כמה ענוותן אני" יש בו משום התרברבות מגולה ובלתי נסבלת עד כדי חוסר סבירות, בעיקר משום הסתירה הפנימית, והפרודיה מקבלת כך צביון בוטה מדי. הניסוח "כמה ענוותן אותו אדם" מרכך את הפרודיה והיא הופכת להיות חבויה יותר וגם מתוחכמת יותר. בזכות תפקידו הכפול של ביטוי זה הדברים נתפסים בקריאה ראשונה כדברי המספר החושף את מחשבותיו המודחקות של ר' גרונום. וגם בקריאה שנייה, כאשר מתברר שאלו דברי ר' גרונום עצמו, הניסוח מצטנע כאדם התולה מעלתו באחרים.⁴⁵ דבר זה משתלב במגמת

42. וכך בעמ' 71, 306, 310, 359, 360 (3x), 424, 457, 486 (2x), 487, 496, 498, 504, 596. בעמ' 311 הוא משמש במסגרת מבע משולב המתאר את הרהוריו של הכלב, שלידו ר' פייש אלמוני.

43. וכך בעמ' 73, 349, 383. וכן "אותו זקן" (עמ' 348). פעם אחת הוא משמש לגוף שני (עמ' 427). נראה שהוא תרגום של הביטוי התלמודי הוא גברא, המציין גם גוף ראשון.

44. מובן שדבר זה תלוי בשאלה באילו מקרים עגנון נוטה לציין את הגוף הראשון על ידי ביטוי זה, ודבר זה זוקק עיון בפני עצמו. אך דומני שיש ייחוד במקום זה דווקא משום שמן ההקשר כאן נראה כאילו הכוונה לגוף שלישי.

45. אפשר שגם בתלמוד הביטוי הוא גברא בא למטרה דומה, כדי להרחיק קללה; ראה למשל "הואיל ואיטריד הוא גברא מההוא עלמא" (חגיגה טו ע"א); וראה גם גיטין נה ע"ב; סנהדרין

הקטע כולו, להראות את צניעותו המדומה של ר' גרונוס, הניכרת כאן לא רק בתנועותיו החיצוניות אלא גם בדיבורו הפנימי. הניסוח המכוון "כמה ענותן אני" מתמעם כך על ידי שני אמצעים: על ידי דרך ניסוחו של ר' גרונוס ועל ידי יצירת האשליה שר' גרונוס גופו לא היה מנסח משפט כזה אף בינו לבין עצמו, ואין זה אלא המספר האומר זאת.⁴⁶ ואם נחרוג מגבולות קטע זה ניזכר ששיטה זו היא מסימניה המובהקים של טכניקת הסיפור של עגנון, שהבעה ישירה של רגשות מכוסה בה בשבעה כיוונים ועל ידי כך עצמתה מתגברת דווקא.⁴⁷

לסיכום סעיף זה ניתן לומר שעגנון נוטה לתפור דיבור ישיר ולחברו אל גוף דברי המספר על ידי טשטוש נקודת החיבור. במקרים אלה לפעמים הסגנון המאופיין מסמן לבדו את הדיבור הישיר, אך לפעמים יש גם סימן תחבירי שנשתתף ממקור הדברים. סוג זה כלול במבע המשולב משום הסתירה הקיימת בו בין הסגנון המורה על ציטוט ובין התחביר המשלבו בדברי המספר. ואולם ציפיות סימני הסגנון המאופיין, רציפותו והתמשכותו מקרבות סוג זה קרבה יתרה אל הדיבור הישיר יותר מסוגים אחרים של מבע משולב. עוד אוסיף שתופעה זו דומה למדי לתופעה שהובאה בסעיף הקודם, שיש בה מעבר מלשון המספר אל הדיבור הישיר ללא התראה. ההבדל הוא הבדל פורמלי: בכל המקרים שהובאו בסעיף הקודם הציטוט פרוד מדברי המספר ולכן הוא דיבור ישיר (אף שאין סימני הצגה); במקרים שהובאו בסעיף זה הציטוט ארוג עם דברי המספר ולכן ייחשב חלק מדברי המספר, היינו מבע משולב.⁴⁸

- צה ע"ב; צו ע"ב. והשווה גם דברים אלו: "ועלה מן הארץ, ועלינו לא נאמר אלא ועלה, א"ר אבא בר כהנא כאדם שמקלל עצמו ותולה קללתו באחרים" (שמות רבה א, ט).
46. לדור־משמעות דומה, שמחמתה יש ספק אם הדברים דברי המספר או דברי הדמות, ראה ב' פישלר, "צוי סוכה", מחקרים בלשון ב-ג (ספר היוכל לאבא בנדויד; תשמ"ז), עמ' 444.
47. ראה על כך למשל דברי שכביץ (לעיל הערה 29), ובעיקר ג' שקד, "הרגש והראייה", בתוך שקד, אמנות, עמ' 13-29.
48. הגבלתי עצמי כאן לתיאור מבע משולב הניכר בסגנונו. לפעמים המבע המשולב אינו ניכר בסגנונו אבל יש סימנים תחביריים המעידים על מקורו (ראה ערפלי, רב־רומאן, עמ' 288-290). לדוגמה ישמש המקרה שלהלן. כמה עמודים מוקדשים לסיפור תולדותיה של רבקה אמה של שפרה. הסיפור מנוסח בלשון המספר, אבל במהלכו שובצו המילים אבא ואמא לצד אביה ואמה, כגון בדוגמות אלו: "שכשעמדה אמה ללדת אותה נמשכה לידתה שלוש שעות, וכל אותן השעות לא זו אביה של אמה ממטתה של אמא" (עמ' 515); "שאלה אמה של רבקה את רבקה, בחור זה מהו בעיניך? אמרה רבקה איני רוצה בו. אמרה אמא, אף אני סבורה שאינו כדאי שתציי בו. פייסו אבא בדברים ובמתנות הרבה ושלחו" (עמ' 516). אבא ואמא מציינות רק את אביו ואת אמו של המדבר, והוראתן 'אבי' ו'אמי'; ראה דיונו של א"ש רוונטל, "רב בן־אחי ר' חיה גם בן־אחותי?", ספר חנוך ילון: קובץ מאמרים במלאת לו שבעים וחמש שנים,

מידת הנאמנות של הסגנון המאופיין

העיון בסגנון המאופיין מעלה את השאלה עד כמה הוא נאמן לסגנון שהוא מתיימר לחקות. במקרים רבים אפשר להשוות את הסגנון המאופיין אל הסגנון המקורי, הידוע לנו מן המציאות הלשונית הכללית או מן המקור עצמו. לפעמים יש ביניהם התאמה מוחלטת, כבכל המקרים שהובאו בסעיף הקודם, אך לפעמים אין ביניהם התאמה, ולא מתוך רישול אלא מתוך עיצוב מחדש ומכוון. בסעיף זה אסקור ארבעה סוגים שלשון הדמות מעוצבת בהם מחדש בידי המספר.

א. דוגמה זו מכילה דיבור ישיר, שהוא אמנם מצטט מקור דמיוני אבל משקף מציאות ממשית, והיא צורת דיבורו של עולה חדש:

פגע יצחק בבחור אחד. אמר לו, בי אדוני, איה איפה אמצא בזה עגלה נוסעת למושבה אחת ממושבות ישראל? (עמ' 43).

הביטויים המודגשים מבליטים את ייחוד דיבורו של יצחק שעלה לארץ ישראל ביום הקודם. לשם כך נבחרו סימנים מובהקים של לשון המקרא המבדילים את דיבורו של העולה החדש משני סוגי לשון: האחד – לשון הדיבור השגורה בארץ ישראל, שביטויים אלו לא היו נהוגים בה; השני – לשון הסיפור האופיינית לעגנון, המתאימה בדרך כלל ללשון חז"ל. הנקודה השנייה חשובה לענייננו: אילו היה הניסוח ברוח לשון חז"ל, גם אם היה רחוק מלשון הדיבור הארץ-ישראלית, לא היה ניכר כל ייחוד בדיבורו של יצחק, לפי שזו לשון הסיפור הרגילה של עגנון ובדרך כלל גם גיבוריו מדברים כך. כדי להבליט ולאפיין את דיבורו של יצחק לא היה מנוס מלהשתמש כאן בסגנון מקראי. אלא שאף במסגרת הסגנון המקראי שלושת הסימנים נדירים ועושים רושם מגוחך ומוקצן, ודומה שדובר רגיל, גם אם למד רק את לשון המקרא, לא היה בוחר בהם דווקא.⁴⁹ הסימנים האלו נבחרו לא משום שכן דיבר

בעריכת ש' ליברמן ואחרים, ירושלים תשכ"ג, עמ' 287 והערה 14 (כמובן, בארמית אבא ואמא פירושן גם 'האב' ו'האם', אולם חוסר כינוי הקניין כאן מורה שכוונתן 'אבי' ו'אמי'). הן מתאימות אפוא רק לדיבור הישיר המונח ביסוד הדברים וממנו נשאלו אל המבע המשולב. 49. הצירוף בי אדני מופיע במקרא שבע פעמים (עוד חמש פעמים "בי אדני"). איה אפוא מופיע רק פעמיים (שופטים ט, לח; איוב יז, טו; ועוד פעם אחת "אִיִּם אפוא" [ישעיה יט, יב]). קָּזָה בתפקיד זה מופיעה במקרא 15 פעמים (לעומת פה המופיעה 78 פעמים), וגם חוסר הנוחות בשימוש בה, שכן אין היא חד-משמעית, גרם שלאורך הדורות הועדפה על פניה פה. כתב מליצות עשוי לבחור במתכוון ביטויים מקראיים נדירים כדי להתהדר בסגנונו, אך ליצחק המדבר לתומו אין סיבה לבחור בביטויים כאלה. גם דמותו הכללית שגרתית ביותר, ללא שמץ של התנשאות או הפגנת ידענות. לעניין המתואר כאן השווה גם ר' לנדאו, "על הסגנון המקראי

עולה טיפוסים בימים ההם, אלא משום שזו הדרך הטובה ביותר לייחד את דיבורו של יצחק משני סוגי הלשונות שנזכרו. למשל הצירוף המקראי הנדיר איה איפה נבחר משום שהמילה המקראית איפה הייתה המילה הרגילה בלשון הדיבור, ואילו המילה החזו"לית היכן, שאינה מאפיינת את לשון הדיבור, היא הרגילה אצל עגנון. רק הביטוי המיוחד איה איפה משקף את זרות לשונו של יצחק בנדירותו המליצית, אף על פי שספק רב אם עולה חדש היה באמת משתמש בו.⁵⁰ והוא הדין למילה בזה כנגד פה (המקראית) וכאן (החזו"לית) הרגילות שתיהן בלשון הדיבור, וכן בי אדוני לעומת אדוני סתם. הכוונה כאן היא אפוא לומר שיצחק דיבר באופן זר ושונה מן המקובל בארץ. נמצא שאמנם הובלטה זרות לשונו של עולה חדש, ובכך יש משום מציאות של ממש, אך לא פרטי הלשון משקפים אותה אלא רק האווירה הכללית המושגת באמצעותם. ויפים לכאן דבריו של יעקב כ"ץ: "ההיסטוריון לעתיד ייטיב לעשות, אם יעיין היטב בספריו של עגנון. כמוכן, לא על מנת להעלות מהם עובדות, אלא כדי לשאוב [...] את תחושת הזמן והרגשת האווירה המיוחדת לתקופה".⁵¹

אף שקווי הייחוד בדיבורו של יצחק הובלטו כאן בהגזמה, קו אחר הכולט אף יותר בדיבורו של יצחק לא צוין כאן, והוא המבטא האשכנזי שיצחק דיבר בו, ומבחינה זו הותאם הדיבור לסגנון הרגיל. אלא שאף קו זה נרמז מאוחר יותר ובעקיפין, במסגרת תשובתו של הנשאל:

השיבו הבחור ואמר לו, רואה אדוני שורה של אילנוס ירויקים. אם כיון יפנה נא אדוני כלפי אויסם האילנוס הירויקים [...] כל כך למה, כדי ללגלג עליו שהיה מדבר במבטא אשכנזי.

מכאן שיצחק דיבר במבטא אשכנזי אף שדבריו עצמם לא הובאו כך, כדברי

של 'בדמי ימיה' לשי' עגנון, בלשונות עברית חפ"שית 16 (תשמ"ט), עמ' 26–50. היא מראה שלפעמים במסגרת הסגנון המקראי עגנון עושה שימוש בתופעות הנדירות גם במקרא עצמו מתוך מגמות סגנוניות.

50. אפשר היה להשתמש גם באיזה לברה, אך מן הבחינה הנידונה כאן אין היא שונה מן איה איפה; שני הביטויים מבליטים את ייחוד לשון העולה, ונוסף גם רצון לשוות זרות יתרה לדיבורו של יצחק. יוער שבמקרא עצמו כתוב איה אפוא. ובאמת כאשר יצחק חוזר על השאלה בהמשך הכתיב הוא "איפוא" בדומה למקרא ולא "איפה" ככפעם הראשונה. לדעת בר-אדון (תחיית הלשון, עמ' 71 הערה 19), "אם אין כאן טעות [...] הרי שביקש עגנון להצביע על התלבטותו של יצחק". אבל ההבדל בין איפה לאפוא אינו אלא בכתיב, ואילו כאן בדיבור עסקינן, ולכן קשה להבין איזו התלבטות החילוף עשוי לשקף. אך יש ממפרשי המקרא שסברו שאפוא בביטויים אלו פירושה איפה; ראה למשל רד"ק בפירושו לישעיה יט, יב. נראה שחילוף הכתיב בא במכוון כדי לייצג גם את פירוש המילה כאן וגם את כתיבה המקראית.

51. 'כ"ץ', "עגנון מול המבוכה הדתית", בתוך לעגנון שי, עמ' 163–164.

ערפלי: "במקומות אחדים מעיד המספר (בעקיפין) על כך שסינן או סיגנן את דברי גיבוריו, כגון שהוא מעיד על קומר [=יצחק] שדיבר עברית במבטא אשכנזי, אבל את דבריו הוא מביא (לא כמו את דברי בן שיחתו) בלי סימן של מבטא כזה".⁵² מן האמור כאן עולה שעגנון אפיין את לשונו של יצחק גם באופן ישיר, אלא שפיזור את הסמנים המאפיינים: את חלקם הביא במסגרת הציטוט ואת חלקם על ידי דברי הבחור המלגלג.⁵³ דוגמה דומה לפיזור הסימנים המאפיינים מופיעה במקום אחר, בדיבור של אחות נכרייה:

נתפעלה ואמרה Obadia שם של נביא. יודע אתה עובדיה? (על כפות המנעול, עמ' תיד).

גם משפט זה כתוב בסגנון מאופיין. השם עובדיה מופיע בו פעמיים ובשתי הפעמים מתוך חיקוי לשון זרה, אך בשתי דרכים שונות: בפעם הראשונה בבי"ת דגושה לחיקוי המבטא הזר (ולצורך זה הובא תעתיק), ואילו בפעם השנייה הובא הכתיב העברי אך כנגד זה הושמטה את לפני השם בחיקוי הלעז. ברור שהשם בוטא בדרך אחת בשתי הפעמים, אך סימני החיקוי פוזרו.⁵⁴

ב. בדוגמה שתובא עתה מקור הדיבור העקיף נמצא בידינו, והשוואת הנוסחים מאפשרת לעמוד על דרך עיבודו של מקור. המדובר בדברי רבי עובדיה מברטנורה שסגנונו מורה בבירור על ציטוט, אלא שמבדיקת המקור עולה שעגנון לא העתיק אלא ניסח מחדש (המילים הדומות בשני הקטעים מודגשות):

יש אנשים שמרננים על אנשי החבורה הקדושה שעושים את המתים עסק של

52. ערפלי, רב-רומאן, עמ' 308 הערה 13.

53. הדבר אופייני לעגנון, בכך שהוא משהה את פירושו לדברים ומבהיר את משמעותם המלאה רק בהמשך, כעולה משתי הדוגמות המובאות להלן בסעיף "השימוש האירוני בסגנון המאופיין". ואפשר שהסיבה כאן עמוקה יותר: מנקודת ראותו של יצחק הכתיב הרגיל עשוי יפה לבטא את מבטאו האשכנזי, שהרי גם בעל מבטא אשכנזי כותב בכתיב רגיל. והוא כל דיבור של בעל מבטא אשכנזי מובא בכתיב הרגיל, כגון דבריו של אותו רבי: "וכשעבר לפני התיבה והגיע בתפילת החודש לברכת ולגאולה קרובה, טפל קללה לברכה וצעק בקולי קולות, אבל לא על ידי הרשעים האפיקורסים שבזמננו" (עמ' 20). רק מנקודת ראותו של הבחור המלגלג, שנתרגל במבטא ספרדי (ומייצג את החברה הארץ-ישראלית הסובבת), יש צורך בכתיב מיוחד כדי לסמן את המבטא האשכנזי.

54. ושמו ויתר על הופעת התעתיק לאחר שכבר למדנו את מבטא המילה בפעם הראשונה. סימנים לחיקוי לשון זרה, בעיקר גרמנית, מרובים בכתיב עגנון, ושיטת הבאתם ראויה לתיאור. לדוגמה: "עולם גדול ברא האל הטוב" (סמוך ונראה, עמ' 81) – הביטוי "האל הטוב" מתורגם מגרמנית ומשקף הרהורים של דוברי גרמנית.

פרנסה. קשה מזה כתב רבינו עובדיה מברטנורה בעל פירוש המשניות על הפרנסים בימיו, שהיו משגיחים לבל יאבד להם אף דבר קל מנכסי המת ועזבונו, והיו מעלילים עלילות על מבקרי החולים, כי לקחו כסף מביתם ושמרו בכליהם. ואוי לו לאיש אשר שמו עיניהם בו. על כן פחדו רבים לבקר את החולים, פן ימתחו עליהם קו חשד. ויהי מצב החולים אשר אין להם מודע בעיר מורה מאד. והפרנסים לא ידעו רחם ולא סרו מדרכם הרע (עמ' 248-249).

המקור: ורעה חולה ראיתי בארץ הזאת, ורבה היא: אשר כשיחלה איש נכרי, כל אוהביו ושכניו ויודעיו יראו מגשת אליו ומלהכנס בביתו, כי יראו מפני הזקנים פן יעלילו עליהם שגנבו או שמו בכליהם; כי הזקנים עיניהם פתוחות [...] וכאשר ידעו באיש שהלך לבקר את רעהו לפני מותו, יעלילו עליו כי לקח מממוני [נוסח אחר: ממונו] או הטמין או קבל פקדונות מידו למען הציל אותו מידם, ויביאוהו לפני השופטים ויכוהו במקלות ובשוטים, עד אשר יתן על פיהם או עד שתצא נפשו.⁵⁵

אמנם ביטויים אחדים נשאלו מן המקור, אבל הניסוח שונה לגמרי. נמצא שעגנון ניסח את הקטע ניסוח חדש, אך גם בניסוח החדש הקפיד לשמור על סגנון המקור. לדוגמה, למשפט "ויהי מצב החולים אשר אין להם מודע בעיר מורה מאד" (על פי מלכים ב יד, כו) אין זכר במקור, ואף על פי כן הוא מנוסח בסגנון מליצי-מקראי. מעניין אפוא שעגנון קיבל על עצמו את טורח הכתיבה מחדש של הקטע לפי סגנון המקור אף שיכול להשיג סגנון מאופיין בהעתקה פשוטה. מכאן נראה, כפי שניכר מדוגמות רבות המובאות במאמר זה, שעגנון אהב לנסח גם בסגנון שאינו שלו. הוא כביכול משפץ ומסגן את דברי ר' עובדיה כפי שהיו צריכים להיות מנוסחים באופן מופתי, על פי ר' עובדיה – ביד עגנון.

דוגמה זו דומה לקודמתה: בשני המקרים הפרטים עצמם אינם לקוחים ממצייאות לשונית של ממש, אבל הסגנון הכללי מעוצב במדויק ומשקף נאמנה את רוח הלשון.

ג. על אף הדוגמות המרובות לסגנון המאופיין ברוב המקרים לשון הדמות מעוצבת בסגנונו הרגיל של עגנון. דבר זה כמעט שאין צורך להדגימו והוא ניכר גם בעיון

55. מ"ע הרטום וא' דוד, מאיטליה לירושלים: איגרותיו של ר' עובדיה מברטנורה מארץ ישראל, רמת-גן תשנ"ז, עמ' 66-67. האיגרת הופיעה קודם לכן בספר "דרכי ציון" שנדפס כמה פעמים, כגון פיעטרקוב תרפ"ח (עמ' 18-19; וראה עמ' 46 על מהדורות נוספות), וכן ורשה 1895 (עמ' 30); ירושלים תרצ"א (עמ' יז) ועוד. האיגרת הובאה גם אצל א' יערי, אגרות ארץ ישראל, תל-אביב תש"ג, עמ' 128-129. וראה הולץ, התבוננות, עמ' 192.

חטוף.⁵⁶ קל להבחין בכך מתוך שהדמויות דוברות בסגנון האופייני לעגנון ולא בלשון תקופתן. אך כאשר המקור הממשי של הדברים ידוע לנו הדבר בולט במיוחד. אביא לכך שתי דוגמות:

באר איוב נתרוקנה ומי השילוח, אומר לונץ בלוח שלו, אינם יפים לשתייה, ואין מביאים אותם לעיר, ואפילו בשנה שחונה אין נוטלים ממי השילוח אלא לבישול ולשאר צרכי הבית (עמ' 394).

המקור: מי השלח אינם ערבים לשתייה ולא יובאו העירה לשותות, וגם בשנה שחונה אשר בור איוב לא יפיק מים לכל יושבי העיר גם אז לא יוקחו מי השלח לשתייה, רק לבישול ולשאר צרכי הבית.⁵⁷

במקרה זה נמחקו כל סימני הזהות הלשונית של המקור והוא הותאם כולו לסגנונו של עגנון. יש כאן למעשה תרגום מדוקדק מלשון מקרא ללשון חז"ל: ערבים < יפים,⁵⁸ לא יובאו < אין מביאים, העירה < לעיר, וגם < ואפילו, לא יוקחו < אין נוטלים, רק < אלא. כאן שולב הציטוט בהרהוריו של יצחק, ואולי משום כך תורגם לסגנון המספר השולט בדרך כלל בדברי יצחק.

גם בדוגמה שתובא עתה יש מבע משולב המשקף את הרהוריו של יצחק. מסופר כאן שמחשבותיו נושאות אותו לעלילה מקראית, וגם כאן הניסוח אינו בלשון המקרא אלא בסגנון השגור, ברוח לשון חז"ל:

פגע בו יצרו נשאו לבו לשדות ולכרמים שבארץ ישראל. בא לו לארץ ישראל וראה באר בשדה ועדרי צאן רובצים עליה, ועל פי הבאר רובצת אבן גדולה, ואין בכח אדם אחד או שנים לגללה. באו נערות מנערות המושבה להשקות את צאנן. גלל יצחק את האבן מעל פי הבאר. השקו את הצאן וחזרו למושבה. היתה כל המושבה תמיהה, היאך הספקתן היום לחזור כל כך מהרה. אמרו הבנות, זימן לנו המקום בחור צעיר מפולין וגלל את האבן מעל פי הבאר, כזה שמעביר את הפקק מעל פי צלוחית (עמ' 28).

הסיפור המקראי מתורגם לסגנון הרהוריו הרגילים של יצחק, ולשונו אינה משקפת

56. ראה ערפלי, רב-רומאן, עמ' 307–308. ועל חילוקי דעות בנושא זה ראה בר-אדון, תחיית הלשון, עמ' 184. דומה שאין מקום למחלוקת, שכן שתי הנטיות קיימות אצל עגנון זו לצד זו. קדרי (סגנון, עמ' 68) מניח שלשון הסופר צריכה להיות שונה מלשון גיבוריו, ואם לא כן יש להניח שהסופר עצמו מסתתר מאחריהם. ספק אם הנחה זו נכונה אצל עגנון, שכן כאמור בדרך כלל לשון גיבוריו מעוצבת בלשונו הרגילה.

57. לוח ארץ ישראל, ב (תרג"ז), עמ' 21. ראה הולץ, התבוננות, עמ' 198.

58. ערב משמש גם בלשון מקרא וגם בלשון חז"ל, אבל יפה בהוראה זו מאפיין רק את לשון חז"ל.

את לשון הסיפור המקורי. חשוב לציין שלא רק הלשון אלא אף העלילה המקראית עצמה לא הובאה כאן כדיוקה. נתערבו כאן סיפור יעקב וסיפור משה, שניהם על הבר, וגם נוספו דברי רש"י בפירושו לחומש.⁵⁹ הסיפור העולה בדמיונו של יצחק אינו הסיפור המקראי אלא בבואה רחוקה שלו, כפי שהיא משתקפת בזיכרונו של אדם שלמד בילדותו חומש עם רש"י ועתה נותרק מעולם זה. אווירה זו, ההולמת יפה את דמותו של יצחק, לא הייתה מושגת אילו הובא כאן הסיפור המקראי בלשונו.⁶⁰

ד. שלושת הסוגים שהובאו מייצגים שמירה מוחלטת, או אף מוגזמת, על סגנון המקור כנגד תרגום מלא לסגנון המספר. אך בדרך כלל הפער בין הסגנונות אינו גדול כל כך. במקרים רבים סימני לשון הדמות ניכרים באופן חלקי ומקוטע, וכך נוצר מתח בין הלשון העגנונית השולטת ובין סימני לשון הדמות המבצעים בעדה. כדי להמחיש זאת אביא כמה דוגמות מן הסיפור הארוך הנתון בפי שר גדול משרי ישמעאל המובא בסיפור "תחת העץ" (אלו ואלו, עמ' תמט-תסא). בסיפור זה אפשר להבחין בהתנגשות שבין רמזי לשון הגיבור הערבי ובין לשון עגנון העמוסה זכרי מקורות יהודיים:⁶¹

כשם שאמר אללה ושלוחו ושליח שלוחו כך יעשה איברהים עבדך (עמ' תנא).

הביטויים אללה ושלוחו לקוחים מן הערבית. אולם במבנה המשפט ניתן לשמוע את קולו של הפסוק המקראי "כאשר דבר אדני המלך כן יעשה עבדך" (מלכים א ב, לח);

59. עניין האבן הגדולה מופיע רק בסיפור בבראשית (כט, ב-ג), ואילו השאלה "היאך הספקתן היום לחזור כל כך מהרה" והתשובה עליה לקוחות מן הסיפור בשמות (ב, טז-כ). "כזה שמעביר את הפקק מעל פי צלוחית" מצוטט מדברי רש"י בבראשית כט, י.

60. וראה גם מנצור, עיונים, עמ' 246. מעניין להשוות זאת לרימוז אחר אל סיפור מקראי, שאף הוא אינו מנוסח בלשון המקרא, מתוך כוונה ברורה לשקף לשון של נכרים: "עלה תלמיד אחד וקרא פרק מכתבי הקודש. אותו היום פרקו של שמואל א' היה, שבו מספר הכתוב, שהכהנים עשו לעצמם מנהג קבוע, שאם היה מי זובח שלמים בא משרת הכהן ובידו מזלג של שלוש שינים, כדי שירבה ליקח בו" וכו' (עמ' 567). הניסוח כאן מייצג לשון זרה מתורגמת לעברית, והדבר נעשה על ידי לשון עברית חדישה השונה לא רק מלשון המקור אלא גם מלשון המספר ומלשון חז"ל, כגון "שבו מספר הכתוב"; "שהכהנים עשו לעצמם מנהג קבוע" (כנגד "ומשפט הכהנים את העם" שבמקור); "משרת הכהן" (כנגד "נער הכהן" שבמקור). בסיפור "בלבב ימים" (אלו ואלו, עמ' תקיג) פרק קז בתהלים תורגם בשקדנות ללשון עגנון, והטעם לכך נעלם ממני.

61. הדוגמות בהמשך הסעיף לקוחות מסיפור זה, ומספרי העמודים מכוונים לספר "אלו ואלו".

בדומה שמואל ב ט, יא), ואילו המילים עצמן באו מלשון חז"ל: כשם ש-, אמר,⁶² שליח/שלוחו,⁶³ כך. דבר זה, שפסוק מקראי מהדהד מבעד למילים חז"ליות, הוא מן הדברים האופייניים ביותר לכתיבתו של עגנון, והדבר נשמר כאן אף על פי ששובצו ביטויים ערביים כדי לשקף את הדמות.

עדיין מלאך המות לא ביקש לקנח ידיו באותו אדם (עמ' תנד).

זה ביטוי תלמודי שתורגם מארמית לעברית.⁶⁴

משונאיהם של המאמינים לא נשתייר שריד ופליט (עמ' תנב).

אמנם המילה המאמינים לקוחה מן הערבית, אבל הביטוי "משונאיהם של המאמינים" הוא גלגול של הביטוי היהודי-התלמודי הרגיל "שונאיהם של ישראל", המציין פורענות הבאה על ישראל בדרך של לשון נקייה ומופיע כמה פעמים במבנה דומה, כגון "שאלמלי כעסתי לא נשתייר משונאיהם של ישראל שריד ופליט" (ברכות ז ע"א).⁶⁵ כאן הוא מושם בפי ישמעאלי כדי לציין פורענות הבאה על מוסלמים, וכך דרך ניסוח יהודית אופיינית מועתקת לסביבה נכרית.

משפט זה מנוסח בתרגום מדויק מערבית: "מיד תלינו עינינו למעלה ואמרנו, אין אללה מבלעדי אללה ומחמד שליח אללה" (עמ' תנב). אך בהמשך הסיפור הביטוי מולבש באצטלה יהודית כשרה למהרין: "נשאתי עיני למעלה ואמרתי, אין אלקים מבלעדי האלקים" (עמ' תנד); "הזכרתי לפניו יתעלה מלחמות שעשיתי עם הכופרים [...] וקראתי אלקים הוא אלקים" (שם). הביטוי "אלקים הוא אלקים" הוא ביטוי מוסלמי במובהק לא רק משום שמקורו ידוע לנו אלא אף משום שהוא עומד כנגד הביטוי המקראי "ה' הוא האלהים".⁶⁶ כאן אללה מתורגם לעברית והשם העברי אף

62. אמר גם מקראית כמובן, אולם בהקשר זה במקרא נפוץ כאשר דבר, ואילו בספרות חז"ל (בעיקר המאוחרת) נפוץ כשם שאמר. וראה אף ביטוי כמעט זהה למשפט המובא כאן: "כשם שאמר לו הקב"ה כך עשה" (שמות רבה ה, יא, מהדורת שניאן, ירושלים-תל-אביב תשמ"ד, עמ' 165).

63. שלוחו בכינוי ושליח בלא כינוי, כבלשון חז"ל; השווה "ואתה שלוחו ושליח בית דין" (יומא א, ה).

64. "קודשא בריך הוא בעי לחרובי ביתיה, ובעי לכפורי ידיה בהוא גברא" (גיטין נו ע"א).

65. המבנה הזה בא בדומה גם ביומא עב ע"ב; עז ע"א; מגילה יב ע"ב; סנהדרין מד ע"ב; קה ע"ב; עבודה זרה ד ע"ב. וראה את דרשתו של ר' גרונם (תמול שלשום, עמ' 584-585), שבה באופן פרודי ר' גרונם מסתבך בהבנת הביטוי ורק לבסוף מגלה את פירושו האמתי כאילו יש בכך משום חידוש: "אלא, מורי ורבותי, הכוונה כאן בגמרא שבביל שונאיהם של ישראל לישראל עצמם, שמפני כבודם של ישראל דיברו חכמינו הקדושים בלשון נקייה".

66. דברים ד, לה; ד, לט; מלכים א ח, ס; יח, לט; דברי הימים ב לג, יג.

כתוב בקו"ף בדרך של יראת שמים מופלגת. אף כאן ביטוי המזוהה בקלות כביטוי מוסלמי מותאם בחלק מהופעותיו לאווירה הלשונית הכללית של כתיבי עגנון. כמה מקרים שהובאו כאן משקפים נטייה של עגנון שלא להעתיק אלא לנסח מחדש, לפעמים בסגנונו ולפעמים ברוח הסגנון המקורי. נטייה זו הפוכה לשיטה העולה מכמה מקרים שהובאו בסעיף הקודם, להעתיק כמעט מילה במילה מן המקור.⁶⁷ שתי הנטיות קיימות בכתיבי עגנון, וקשה לדעת אם יש התניה כל שהיא לבחירה באחת הדרכים.

השימוש האירוני בסגנון המאופיין

הסגנון המאופיין מנוצל פעמים רבות לשם אירוניה, ואפשר שזה תפקידו העיקרי. הסיבה לאירוניה הנוצרת בסגנון המאופיין, ובעיקר אצל עגנון, היא זו: בכתיבתו של עגנון הניסוח הרגיל אחיד למדי, ובדרך כלל גם דברי גיבוריו מנוסחים בסגנונו הרגיל. לפיכך הסגנון המאופיין בולט במיוחד ומסב את תשומת הלב אל אופן הדיבור. מיקוד העניין בצורת הדיבור המשונה בא על חשבון ההתמקדות בתוכן, והבלטת הצד החיצוני של הדברים יש בה תמיד מן המגוון.⁶⁸

אך הדבר נובע מעוד נקודה המייחדת את הסגנון המאופיין אצל עגנון. בכתיבתם של סופרים אחרים לשון הדמות משקפת גמגום, היסוס, חוסר ביטחון, משלב דיבורי וכיוצא באלו, דברים המאפיינים דיבור ומבדילים אותו מלשון המספר הבוטחת והסדורה. קווי לשון כאלה עשויים ליצור בלב הקורא הזדהות של אמפתיה כלפי הדובר. לעומת זאת בכתיבתו של עגנון לשון הדמות אף היא בוטחת ושוטפת ומעוצבת להפליא כדרך שכל כתיבתו מעוצבת ושקולה, אלא שהיא שונה מן המרקם הסגנוני הרגיל. על ידי כך הקורא חש שאף על פי שהדמות מדברת בלשון שהיא לפעמים נלעגת (על רקע לשון המספר), היא עושה זאת מתוך ביטחון מופרז וחסר הצדקה. התחושה הנוצרת היא שאנו מאזינים לאדם המדבר באופן זר ואף נושא את קולו ברמה בלא להרגיש ששתיקתו יפה לו מדיבורו. דבר זה מוסיף נופך של גיחוך לדמות וללשונה.⁶⁹

67. ראה גם את דברי דיונגוף המובאים אצל עגנון ואת השוואתם למקורם אצל הולץ, התבוננות, עמ' 190. השינוי ששינה שם עגנון מועט ביותר.

68. הרבה נכתב על האירוניה הנוצרת במבע המשולב, וסיבתה דומה לאמור כאן. על שימוש פרודי ואירוני במבע המשולב ראה אבן, הדיבור הסמוי, עמ' 145–146; בורר, היבטים לשוניים, עמ' 54; גולומב, המבע המשולב, עמ' 255; דורון, סמנטיקת המצבים, עמ' 21.

69. לעניין המבע המשולב ראה אצל דורון (סמנטיקת המצבים, עמ' 21) המזכירה ויכוח אם האפקט

פירוט המקרים שהדבר עולה מהם זוקק מחקר מקיף בהרבה, אך המעיין בדוגמות שהובאו עד כה ייווכח בכך בקלות. אוסיף כאן שתי דוגמות מאפיינות. בדוגמה שלהלן מסופר על פגישת מנהיגי הציונים עם יצחק העולה לארץ ישראל. לאחר שהובאו דברי יצחק האומר להם "והרי אני עולה לארץ ישראל לעבוד את אדמתה", מסופר עליהם: "אבל תמיהים היו עליו שהולך לפלסטינא" (עמ' 16). מנהיגים ציונים משתוממים אפוא על תופעת העלייה לארץ. האירוניה העולה מן התוכן מותרת על ידי הביטוי "הולך לפלסטינא", העומד כנגד "עולה לארץ ישראל" שבדברי יצחק ומבליט את דרך חשיבתם המלועזת של המנהיגים בביטוי החשוב ביותר הצפוי בפי מנהיג ציוני.⁷⁰ ואופייני שהביטוי הובא כאן בשתיקה, המעצימה את האירוניה בהציגה את הביטוי כאילו הוא הצפוי והראוי. ורק לאחר עמוד נוספה הערה שכביכול מצדיקה אותו, אך בעצם הופעתה גם מדגישה שלא זה הביטוי שהיה ראוי לשמש בפי מנהיגים ציונים:

וכשנתעורר לבם של מנהיגינו וראשינו על ידיו של יצחק חברנו אמרו לו, אפשר שאף הם יעלו לראות מה נעשה שם בפלסטינא. באותם הימים רגילים היו הציונים לקרוא לארץ ישראל פלסטינא. ולכשיבואו לשם לפלסטינא יבואו לבקר אותו ויצטלמו עמו כשהוא הולך אחרי המחרשה (עמ' 17).

גם כאן הושמו ללעג מנהיגים אלו, שעלייה של ממש אינה עולה על דעתם ורק "אפשר" שיבואו לבקר ולהצטלם. המקום המרוחק של ארץ ישראל בתודעתם מובלט בחזרה על המילה שם: "מה נעשה שם בפלסטינא"; "ולכשיבואו לשם לפלסטינא", שמקומה במשפט גם דוחק את פלסטינא למעמד של מעין היזכרות מאוחרת. כאן נוספו לפלסטינא דברי הסבר תמימים, כביכול ללא ביקורת, שלמעשה אינם מסבירים מאומה ובכך רק מחדדים את זרותו של הביטוי.⁷¹

הנוצר הוא אמפתיה כלפי הקול המצוטט או ריחוק והסתייגות. הסגנון המאופיין אצל עגנון לדעתי מייצג בבירור ריחוק של הסתייגות.

70. ביקורת חריפה על עולמם הלועזי של עסקנים ציונים מצויה כידוע בשפע בסטירה "בנערינו ובזקנינו". וכך גם שאר הדברים הנוכחים כאן, כגון דיבורים במקום מעשים. ראה על כך שקד, אמנות, עמ' 78-79.

71. העירני ד"ר חיים כהן שהמונח פלסטינא היה המונח המדיני המקובל שהשתמשו בו עסקני הציונים, ולפיכך לדעתו בעצם נקיטת המונח אין אירוניה אלא שיקוף נאמן של המציאות. אפשר שהדבר כך, אבל נראה לי שבהעמדת מונח זה ובהבלטתו לעומת ארץ ישראל שבפי בן העיירה יש משום ביקורת על עצם הנוהג להשתמש במונח פלסטינא. וראה במקום אחר ביקורת מפורשת על כך: "ולא די כל הצער הזה, אלא שקוראים לארץ ישראל פלסטינא. ואימתי, בזמן

סוג אחר של אירוניה משתקף בחיקוי דרך דיבור ייחודית שסיגל לו אחד הדוברים:

ופקד על בעל הבית להביא לו שתי כוסות תה, אחת לשם שתיית שחרית ואחת לשם מתן שכר לגוף שעמד עמו על החומה לצייר תמונה שלא תימנו אבותינו (עמ' 208).

הפועל תימנו מצוטט מלשון הצייר ואינו המצאת המספר, אך דבר זה מתברר רק בהופעתו הבאה של הצייר במרחק ניכר בעלילה:

תמונות הרבה "תימן" בירושלים, ועכשיו יפו מתבקשת "לתמן" ממנה תמונות (עמ' 456).

בשתי הפעמים הפועל מופיע בתיאור אדם אחד ובא ללגלג על גבהות לבו של אדם זה, שיצר לו פועל מיוחד כדי לציין את עבודתו המיוחדת.⁷² בפעם הראשונה הפועל מופיע במסגרת דיבור עקיף המחקה את לשונו של אותו אדם, ואילו בפעם השנייה נוספו גם מירכאות המפרשות שזו לשונו. ומעניין שאף כאן גילה המספר את טיבו של הפועל רק בהופעתו השנייה,⁷³ ואילו בראשונה הציגו כפועל תמים והניח לקורא להתלבט אם אכן שימוש אירוני יש כאן.⁷⁴

ישראל וארץ ישראל מבקשים זה את זה באים הם ומייחסים את הארץ לאומה זרה שכבר הלכה מן העולם [...] ואילו לקרות לארץ ישראל על שם אומה שלא חפץ בה השם הרי זה דבר מגונה" (בחנותו של מר לובלין, ירושלים-תל-אביב תשנ"ד, עמ' 170).

72. אף כאן גאוותו ניכרת לא רק בלשון אלא גם בתוכן, בכך שצייר תמונה "שלא תימנו אבותינו" ושיפו מתבקשת 'לתמן' ממנה תמונות". במקום הראשון המצוטט כאן נתפרשה יהרתו של הצייר בקטע שלם: "הטה הצייר ראשו מצד זה לצד זה והביט בו בעין אחת, כאדם שמביט על דבר שאין כדאי לבזבו עליו שתי עינים" וכו'. סקירה על "בצלאל" ועל יחסו של עגנון אליו ראה ש' ורסס, "עגנון בעולמו של 'בצלאל' – בין בדיון למציאות", קובץ עגנון (א), בעריכת א' ירון ואחרים, ירושלים תשנ"ד, עמ' 222-260. הצייר המופיע כאן נזכר גם בעמ' 240.

73. ראה למשל ערפלי, רב-רומאן, עמ' 45, 71 על "מדיניות פיזור האינפורמציה של עגנון".

74. ראה דברי בר-אדון, תחיית הלשון, עמ' 17. לדברי עוז (שתיקת השמים, עמ' 149), עגנון מצטט בלשון המקורית (ולא בלשונו השגורה) דווקא את מי שהוא מעריך, ורק לו הוא מעניק "מעין פטור חלקי מן הסטיליזציה המאחידה שעגנון פורש על רוב דמויותיו". ואולם הדוגמות המובאות כאן, ועוד רבות שנוכרו לעיל, מראות את ההפך, שחיקוי הגיבור בא פעמים רבות – ואולי בדרך כלל – דווקא לשם הלעגה על לשונו, ועל ידיה אף על דמותו.

סיום

עגנון נוטה להחליף את סגנונו ולהתאימו אל לשון דמויותיו. מעבר להצגת לשון הדיבור הרגילה בספרות, עגנון אוהב ליצור במגוון רחב של סגנונות המשקפים מגוון רחב של דמויות ועולמות, ונראה שזה מעין שעשוע החביב עליו.⁷⁵ לאור זאת נוכל לפרש את התואר "רב סגנון" שהעניק לו ביאליק⁷⁶ לא רק בהוראת מי שידיו רב לו בסגנון, אלא אף בהוראת מי שסגנונותיו מרובים.

חיבתו היתרה של עגנון אל הכתיבה בסגנונות רבים, שהודגמה במאמר זה, עולה לא רק מהתאמת הסגנון לדמות המתוארת אלא גם מן ההבדל הניכר שבין סיפוריו, שרובם כתובים ברוח לשון חז"ל אך חלקם ברוח לשון המקרא או ספרות החסידים. הרושם הכללי העולה מיצירתו הוא שכתובתו כרוכה בבחירה מודעת של הסגנון, בין כשהדבר נוגע לסיפור כולו בין כשהדבר נוגע לדמות מסוימת. עגנון אינו כפוף לסגנונו אלא שולט בו ומעצבו כרצונו, והנושא המתואר כאן קשור אפוא קשר בל יינתק לאופי הכללי של כתיבתו.

שיקוף לשון הדמויות אצל עגנון נעשה באופן מוקפד, מטופח ומעוצב לא פחות מסגנונו הרגיל. הקורא את הסגנון המאופיין אינו מקבל תחושה של דיבור אלא של יצירה ספרותית הכתובה בלשונה המקורית. הלשון המשקפת את לשון הדמות היא בדרך כלל לשון הספרות שהדמות פועלת בהשראתה ולא לשון הדיבור היומיומית. עגנון נוטה אפוא לייצג סגנונות ספרותיים יותר משהוא נוטה לשקף משלבים של דיבור.

מלבד החשיבות שיש בעניין זה לעצמו, להבנת דרכי העיצוב הלשוני אצל עגנון, יש בו גם חשיבות מרכזית לתיאור לשונו. המתאר את לשונו של עגנון צריך לבדוק אם באמת את לשונו הוא מתאר או את לשון הדמות המעוצבת בידיו. המקרה שהובא בפתיחת מאמר זה מדגים זאת היטב. צירוף שני נסמכים לסומך אחד, לדעתי, אף על פי שהוא מרובה בכתיבתו של עגנון, פסול בעיניו לכתיבה "רשמית", שהרי הגבילו להקשרים מסוימים ומיעט להשתמש בו בכתיבתו הרגילה. מכאן שקו זה לדעתו אינו ראוי לאימוץ, ולא הביאו אלא כדי לאפיין סגנון מסוים. ניתן לומר שעגנון מופיע כאן לא בתפקיד של יוצר, שכתובתו מלמדת מה יפה בעיניו,

75. נטייתו להשתעשע בכתיבה בסגנונות מיוחדים עולה גם מן ה"מעשה הנפלא" על מכתב שכתב לאנשי היישוב הישן בלשונם בהיותו מזכיר, המצוטט מפיו אצל בר-אדון, תחיית הלשון, עמ' 91-92.

76. ח"נ ביאליק, שירים ביידיש, שירי ילדים, שירי הקדשה, ג, בעריכת ד' מירון ואחרים, תל-אביב תשס"א, עמ' 589, 590.

אלא בתפקיד של מתאר.⁷⁷ נמצא שאופן השימוש במבנה זה מלמד דווקא על הסתייגותו ממנו.⁷⁸

לסיום אביא שתי מובאות המעידות על דחפים מסוימים העומדים ביסוד כתיבתו. המובאה הראשונה מביעה את נטייתו לאיסוף (נטייה הניכרת גם מן האסופות שערך ושהיה בדעתו לערוך):⁷⁹

וכבר נתפרסם מעשה זה בספרים של חסידים, אלא שמחמת אריכות הדברים וכפל הלשון אין אדם יכול לעמוד עליו. והרי אנו מביאים אותו בתכלית הקיצור, כדי שלא יהיה ספרנו חסר כלום (עמ' 467).

המספר מעמיד פני אספן ולקטן המקבץ הכול אל ספרו. באמצעו של רומן מובהק אנו נוכחים כביכול לדעת שאנו קוראים לא בסיפור מעשה אלא באסופה שמחברה נתכוון להביא בה הכול. והלא אסופה עברית ראוי שתשקף גם את מגוון הסגנונות המשמשים בעברית. אכן, בזכות הסגנון המאופיין נמצאת כתיבתו של עגנון משקפת את כל רובדי הלשון העברית לדורותיה.

77. על שני נסמכים לסומך אחד כתב לאחרונה ח"א כהן, "העברית הרבנית והעברית הנורמטיבית", לשוננו לעם נד (תשס"ג-תשס"ד), עמ' 37-39. לדעתו ראוי שלא לפסול מבנה זה לאור השימוש הרב בו בימי הביניים. ואולם אף על פי שהוא רואה לו צד היתר ואף מצטט את מאמרו של גושן-גוטשטיין הרואה בעגנון מקור להיתר, השכיל הוא שלא למנות את עגנון עם המתירים, ולפי האמור כאן יפה עשה.

78. אין רצוני לטעון כאן טענה כללית שעגנון מסתייג מכל קו של הלשון הרבנית. אולם מקווים מסוימים ודאי הסתייג, שהרי לא סיפחם אל כתיבתו השגורה, וודאי עשה זאת בהחלטה מודעת. יתרה מזו: כאמור, הסגנון המאופיין משמש בידי לשם פרודיה, ואולי לצורך כך בא גם מבנה כגון זה, שכן כשקווים הפסולים בעיניו מופיעים במסגרת חיקוי הדמויות הפרודיה נוצרת מאליה. ברוח זו יש אולי לפרש גם את הדוגמות להצמדת כינוי קניין למילה לועזית, כגון רומנסוי, בלדותיו, פרובלמותיהן, דוקטורנו, קפריצותיה, המלמדות לדעת גושן-גוטשטיין (לעגנון שי, עמ' 67-68) שעגנון פסק לקולא גם בפרשה זו. לדעת קדרי (סגנון, עמ' 120), מטרת שימוש זה היא להרחיק מלשון הדיבור. יש לבדוק את האפשרות שמה אף קו זה משמש בידי לשם פרודיה. והשווה גם ב' פישלר, "והאר עיני בהערותיך היקרות": חליפת המכתבים בין ש"י עגנון לחנוך ילון (תר"ץ-תשכ"ח)", קובץ עגנון, ב, בעריכת א' ירון ואחרים, ירושלים תש"ס, עמ' 249. לדבריה, בכתיבתו הרגילה נמנע עגנון מן "הסמיכות המופסקת" (על דרך "מושכי בשבט סופר") משום תפוצתה בספרות ההשכלה, ודווקא משום כך השתמש בה לשם פרודיה, והדבר דומה בדיוק למתואר כאן.

79. על חיבתו לאנתולוגיות ראה ג' שלום, עוד דבר, בעריכת א' שפירא, תל-אביב תש"ן, עמ' 349-350.

המובאה השנייה מציגה את חיבתו של עגנון לעצם הניסוח, ואולי אף יותר מכך – לכוח הטמון בשלטון הסופר על הלשון.⁸⁰ חיבה זו מתוארת יפה בקטע זה:

יצחק מצא דייר לחדרו, שהחזיר לו מקצת ממה ששילם לבעל הבית, ובעל הבית נתפצר ונתרצה לו באותם התנאים שמתנה עם כל דייר, שלא יעשה בחדרו שום מלאכה שיש בה משום חילול שבת בפרהסיא, ולא יבשל בפרימוס בשבת, מפני שמשמיע קול, ולא יעמוד בשבת בחלון כשהציגרטת בפיו. כלו לו חדשיו ובעל הבית צריך לחדרו, יוצא ואין לו טענות עליו. ואם מביא דייר שני לחדר, חלים עליו כל התנאים הללו, ומוסיף על שכר דירה שלישי. במה דברים אמורים, אם הביא אחד, הביא שנים או שלושה, מוסיף כפי שיסכימו ביניהם. ומכבסין כתנתם ושותים מבור המים כשאר בני הבית. ואם מדוחקים במים מכבסין כסותם ממקום אחר. כל התנאים הללו שהתנה כתב בספר, לא מפני שהוא אדם קשה ולא מפני שהבירור יפה לכל, שלא יהו עליו טענות, אלא משום חיבוב לשון הקודש. להראותך שנשמעת לו לכל פרטיה (עמ' 353).⁸¹

שטר זה מעוצב בחיקוי מושלם של דרך הניסוח המשפטי במשנה, ועגנון מעיד כאן בפירוש על הסיבה שהביאה אותו לנסח שטר כזה. שהרי מחבר שטר זה אינו בעל הבית הנזכר כאן אלא עגנון, והוא שביקש להראותך שלשון הקודש נשמעת לו לכל פרטיה ודקדוקיה וסגנונותיה המרובים.

80. כאמור לעיל, נטיות אלו עומדות בסתירה זו לזו, שכן הנטייה לאיסוף מביאה להעתקת המקור ואילו החיבה לניסוח מביאה לידי ניסוח מחודש. וכאמור, שתי הנטיות שולטות יחד בכתבי עגנון.

81. תחושת השלטון על הלשון ניכרת מן הניסוח "שנשמעת לו". "חיבוב לשון הקודש" עוטף זאת באצטלה ערכית, אך יש כאן רמז ברור לקושי לנסח בעברית דווקא ולהנאה הנשאת מן ההתגברות על קושי מיוחד זה. את הקושי הזה הביע עגנון בריאיון עם דוד כנעני: "גם היום יכול היה לפרסם ספרים בלי סוף, אלא שנאלץ הוא לעמול קשה על ליטוש הנוסח. בעברית קשה לכתוב. אילו כתב בשפה אחרת היה מציף את העולם בסיפורים. איך תגיד: אדם בא, נכנס לחדר – וישב? התיישב? איך להגיד: רוח נושבת בעד החלון? מנשבת? נישבה? תכופות קורה שהעיבוד לוקח הרבה יותר זמן מאשר עצם הכתיבה" (ד' כנעני, ש"י עגנון בעל-פה, מרחביה תשל"ב, עמ' 32–33).

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אבן, הדיבור הסמוי = 'י אבן, "הדיבור הסמוי: מושג בתורת הפרוזה וגילוייו בסיפורת העברית", הספרות א (תשכ"ח), עמ' 140–152
- בורר, היבטים לשוניים = ח' בורר, "היבטים לשוניים של המבע המשולב", הספרות 31–30 (1981), עמ' 35–57
- בר־אדון, תחיית הלשון = א' בר־אדון, ש"י עגנון ותחיית הלשון העברית, ירושלים תשל"ח
- גולומב, המבע המשולב = ה' גולומב, "המבע המשולב: טכניקה מרכזית בפרוזה של עגנון", הספרות א (תשכ"ח), עמ' 251–262
- דורון, סמנטיקת המצבים = ע' דורון, "סמנטיקת המצבים והמבע המשולב על-פי דוגמות מן הסיפורת הישראלית החדשה", בלשנות עברית 28–30 (תש"ן), עמ' 21–29
- הולץ, התבוננות = א' הולץ, "התבוננות בפרטי 'תמול שלשום'", קובץ עגנון (א), בעריכת א' ירון ואחרים, ירושלים תשנ"ד, עמ' 178–221
- לעגנון שי = ד' סדן וא"א אורבך (עורכים), לעגנון שי, ירושלים תשכ"ו
- מנצור, עיונים = י' מנצור, עיונים בלשונו של ש"י עגנון, תל־אביב תשכ"ט
- עוז, שתיקת השמים = ע' עוז, שתיקת השמים, ירושלים 1993
- ערפלי, רב־רומאן = ב' ערפלי, רב־רומאן, תל־אביב תשנ"ח
- קדרי, סגנון = מ"צ קדרי, ש"י עגנון רב סגנון, רמת־גן תשמ"א
- שקד, אמנות = ג' שקד, אמנות הסיפור של עגנון, תל־אביב תשל"ג

מציאות לשונית – עבר והווה

